

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

СЕРЕДИНСЬКА Катерина Володимирівна

**Психологічні предиктори повторних правопорушень
у підлітків: оцінка ризиків і потреб та роль індивідуального
консультування / Psychological Predictorsof Recidivism
in Adolescents: Risk and Needs Assessment
and the Role of Individual Counseling**

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія
Кваліфікаційна робота

Виконала студентка
групи ПС-41
К.В. Серединська

науковий керівник:
д. філософії
А. В. Антошків

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«___» _____ 2026 р.

Завідувач кафедри
_____ **А. Н. Гірняк**
підпис

ТЕРНОПІЛЬ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВТОРНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	7
1.1. Концептуалізація поняття девіантної поведінки у підлітковому віці в зарубіжній та українській психології.....	7
1.2. Загальна характеристика психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків.....	16
Висновок до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРЕДИКТОРІВ ЗДІЙСНЕННЯ ПОВТОРНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПІДЛІТКІВ.....	24
2.1. Діагностичний інструментарій для вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків.....	24
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків.....	30
2.3. Система роботи та психологічні рекомендації, спрямовані на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків	39
Висновок до розділу 2.....	49
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53
ДОДАТКИ.....	57

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасних умовах соціальної нестабільності, збройного конфлікту, економічних викликів і трансформації суспільних цінностей проблема збереження психологічного благополуччя дітей та підлітків набуває особливої вагомості. Зростання рівня підліткової девіантної поведінки та повторних правопорушень становить серйозний виклик для системи освіти, соціального захисту, ювенальної превенції і психологічної служби, а суспільство дедалі гостріше усвідомлює, що каральні виховні заходи самі по собі не здатні забезпечити зниження рівня рецидивної поведінки серед неповнолітніх. Відтак в центрі уваги опиняється необхідність обґрунтованого розуміння психологічних чинників та умов, що зумовлюють повторні правопорушення, та розроблення профілактичних і корекційних стратегій їх попередження та подолання.

Важливість вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень посилюється зростанням впливу травматичних соціальних подій на психічний стан підлітків. В умовах воєнного часу, вимушених переміщень, втрати близьких, економічної нестабільності та руйнування звичних соціальних зв'язків значна частина молоді переживає хронічний стрес і психологічну дезадаптацію. Такі обставини підвищують рівень тривожності, агресивності, фрустрації та почуття безперспективності, що може сприяти формуванню у підлітків девіантних стратегій поведінки й діяльності. Для окремих підлітків правопорушення стає способом психологічного реагування на травматичний досвід, способом самоствердження або пошуку контролю над життєвими обставинами. У цьому контексті обґрунтування й емпіричне виявлення психологічних предикторів повторних правопорушень набуває не тільки кримінологічного, а й психопрофілактичного значення, оскільки дає змогу своєчасно виявити ризики та забезпечити психосоціальну підтримку підлітків.

Зазначимо, що підлітковий вік є важливим періодом розвитку особистості, який характеризується інтенсивними біопсихосоціальними

змінами, статевим дозріванням, становленням почуття дорослості, розвитком ідентичності, формуванням ціннісних орієнтацій та моделей просоціальної поведінки. Саме в цей період підвищується вразливість особистості до негативних соціальних впливів, ризикованих форм поведінки та здійснення протиправних дій. При цьому повторні правопорушення серед підлітків часто свідчать не тільки про порушення соціальних норм, а й про поглиблені психологічні труднощі, серед яких дефіцит умінь та навичок емоційної саморегуляції, висока імпульсивність, прояви психоемоційної та поведінкової нестабільності, травматичний досвід, низький рівень соціальної підтримки та порушення прив'язаності до близьких.

Крім того, сучасні гуманістично орієнтовані підходи наголошують на пріоритеті ресоціалізації та відновлення соціальних зв'язків підлітків замість використання виключно каральних заходів. Тому існує необхідність переходу від стигматизуючого сприйняття суспільством неповнолітніх правопорушників до їх розуміння як осіб, що перебувають у складних життєвих обставинах і потребують психологічної допомоги. До того ж відсутність своєчасної та дієвої психосоціальної підтримки підвищує ризик формування стійкої криміногенної ідентичності підлітка, що ускладнює його подальшу інтеграцію в соціум. Натомість індивідуальне психологічне консультування, засноване на принципах довіри, прийняття та розвитку відповідальності, сприяє формуванню у підлітка внутрішніх змін, що є критично важливими для запобігання рецидиву.

Сучасні дослідження (Л. Азарова, Т. Андронюк, А. Бежан, О. Боднарчук, І. Васильківська, Н. Війтенко, О. Гонів, О. Дем'янчук, М. Ковальчук, О. Копова, Л. Кучерявенко, Ю. Луценко, І. Парфанович, В. Петренко, О. Тарновська, Т. Федорченко, М. Фіцула, В. Четвертак та ін.) доводять, що рецидивна делінквентна поведінка у підлітковому віці формується під впливом комплексу індивідуально-психологічних, сімейних, соціальних і довкіллевих чинників. Водночас основну роль у відтворенні й реплікації протиправної поведінки сучасних підлітків відіграють психологічні предиктори, зокрема когнітивні

викривлення, агресивні установки, низький рівень емпатії, неадекватна самооцінка, фрустраційна толерантність чи дефіцит навичок вирішення проблем. Тому їх своєчасне виявлення дає змогу фахівцям перейти від реактивної моделі реагування на правопорушення підлітків до превентивної, проактивної та реабілітаційної стратегій їх попередження та подолання.

Таким чином, дослідження психологічних предикторів повторних правопорушень у підлітків, оцінки ризиків і потреб та ролі індивідуального консультування є своєчасним і соціально значущим, оскільки воно відповідає сучасним викликам суспільства, сприяє гуманізації системи реагування на підліткову делінквентність і відкриває можливості для ефективної профілактики їх повторних правопорушень. Комплексний психологічний підхід дає змогу розглядати підлітка не як об'єкт покарання, а як особистість із потенціалом змін і розвитку. Вказане вплинуло на вибір нами теми кваліфікаційної роботи – **«Психологічні предиктори повторних правопорушень у підлітків: оцінка ризиків і потреб та роль індивідуального консультування»**.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне виявлення предикторів повторних правопорушень у підлітків та визначення можливостей індивідуального психологічного консультування у її профілактиці та корекції.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних підходів до розуміння делінквентної поведінки у підлітковому віці.
2. Визначити психологічні предиктори, що підвищують імовірність здійснення повторних правопорушень у підлітковому віці.
3. Емпірично дослідити психологічні предиктори здійснення повторних правопорушень у підлітків.
4. Розробити систему роботи та психологічні рекомендації, спрямовані на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків.

Об'єкт дослідження – делінквентна поведінка підлітків як психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні предиктори здійснення повторних правопорушень у підлітків.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз і синтез психологічної літератури з проблеми дослідження; узагальнення та систематизація наукових підходів; порівняння та інтерпретація теоретичних положень; моделювання та теоретичне узагальнення результатів;

математико-статистичні – кількісний та якісний аналіз результатів дослідження; інтерпретація отриманих емпіричних даних.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про психологічні механізми формування рецидивної делінквентної поведінки в підлітковому віці. Дослідження систематизує сучасні підходи до розуміння предикторів повторних правопорушень, розкриває взаємозв'язки між психологічними характеристиками підлітка і ризиком рецидиву. Теоретичні узагальнення, проведені у роботі, сприяють розвитку наукових уявлень про роль індивідуального консультування як психологічного механізму ресоціалізації та корекції поведінки підлітків, сильних до повторних правопорушень. Результати проведеного дослідження можуть бути використані для розробки моделей психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у професійній діяльності практичних психологів, соціальних педагогів, фахівців служб у справах дітей, центрів пробації, ювенальної превенції та закладів освіти. Виявлені психологічні предиктори та показники виникнення повторних правопорушень можуть застосовуватися для ранньої діагностики підлітків групи ризику та планування індивідуальних програм їх психологічного супроводу. Матеріали дослідження можуть слугувати основою для розроблення програм індивідуального консультування, спрямованих на розвиток саморегуляції, відповідальності, емоційної компетентності та соціально прийнятних моделей поведінки підлітків, а запропоновані практичні рекомендації сприятимуть підвищенню ефективності профілактичної роботи з підлітками, зниженню рівня здійснення ними повторних правопорушень.

Структура та обсяг дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг аналізованої роботи становить 74 сторінки, обсяг основного тексту налічує 52 сторінки, список використаних джерел охоплює 49 найменувань, а кількість додатків – 4.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВТОРНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Концептуалізація поняття девіантної поведінки у підлітковому віці в зарубіжній та українській психології

В сучасному суспільстві, що переживає періоди соціальної напруженості, швидких культурних змін і трансформації ціннісних орієнтацій, актуалізується проблема девіантної поведінки підлітків. При цьому зростання проявів агресії, правопорушень, адиктивної поведінки та інших форм відхилень від соціальних норм свідчить про необхідність наукового осмислення змісту й сутності поняття девіантної поведінки у підлітковому віці. Враховуючи, що в психологічній науці дослідження девіантної поведінки підлітків поєднує соціально-психологічні, особистісно зорієнтовані та аксіологічні підходи, то концептуальне узгодження їх дає змогу перейти від описового розуміння девіацій до їх психологічного пояснення, подальшого прогнозування та системної профілактики.

Девіантна поведінка насамперед відома в межах соціологічної теорії аномії Р. Мертона, де вона розглядається як закономірна реакція індивіда на розрив між культурно схваленими цілями та соціально доступними засобами їх досягнення. Учений підкреслював, що суспільство задає стандарти успіху, однак не всі члени мають рівні можливості для їх реалізації. У ситуації структурної нерівності виникають адаптаційні стратегії, серед яких інновація часто передбачає використання нелегітимних способів досягнення соціально

схвалених цілей. Девіантність у такому розумінні не є лише індивідуальною патологією особи, а виступає соціально зумовленим феноменом, відображаючи суперечності соціальної структури та нерівномірний розподіл ресурсів в суспільстві [45].

З позицій теорії диференційованих асоціацій Е. Сазерленда, девіантна поведінка трактується як набута особистістю у процесі соціальної взаємодії. Дослідник стверджував, що люди засвоюють норми, цінності, моделі поведінки через спілкування з референтними групами. Якщо індивід частіше контактує з носіями девіантних установок, ніж із прихильниками соціально прийнятних норм, він засвоює відповідні поведінкові патерни. Девіантність у такому підході є результатом навчання та соціалізації у специфічному довіллі, де важливу роль відіграють інтенсивність, тривалість і значущість соціальних контактів [29].

У межах теорії стигматизації Г. Беккера девіантна поведінка людини визначається не стільки самим вчинком, скільки соціальною реакцією на нього. Дослідник наголошував, що відхилення виникає тоді, коли суспільство навішує ярлик «девіанта» на особу, яка порушує соціальні правила. Соціальні групи створюють норми та визначають, хто їх порушує, а після стигматизації індивід може інтеріоризувати девіантну роль і продовжувати відповідну поведінку. Девіантність у цьому підході постає соціально конструйованим явищем [4].

У межах гуманістичної психології К. Роджерса девіантна поведінка розглядається як наслідок порушення процесу особистісної актуалізації та внутрішньої узгодженості Я-концепції. Учений вважав, що кожна людина має тенденцію до саморозвитку та психологічного зростання. Проте за умов безумовної відсутності прийняття, критики чи відчуження формується розрив між реальним і ідеальним Я. Така внутрішня дисгармонія може спричинити емоційні напруження особистості та її поведінкові відхилення, а девіантні прояви постають як спроба захисту чи компенсації внутрішнього конфлікту [10].

У межах соціально-психологічного підходу Н.Ківенко розглядає девіантну поведінку як форму порушення соціальної адаптації особистості, що

виникає внаслідок деформацій ціннісно-нормативної сфери та труднощів соціалізації. Вона підкреслює, що девіантність людини часто формується у взаємодії індивідуальних психологічних особливостей і соціального довкілля. Особливу роль відіграють дефіцит моральних орієнтирів, порушення ідентифікації з соціально схваленими зразками поведінки та негативний досвід взаємодії. В цьому контексті девіантна поведінка є індикатором соціальної дезадаптації, оскільки свідчить про порушення процесу інтеграції особи у спільноту [18].

Українська дослідниця В. Поліщук розглядає девіантну поведінку крізь призму глибинно-психологічних механізмів, пов'язаних із неусвідомленими внутрішніми конфліктами та захисними механізмами психіки. На її думку, відхилення у поведінці можуть бути символічним вираженням внутрішньої напруги та витіснених переживань, девіантні прояви часто виконують компенсаторну або захисну функцію, спрямовану на зниження внутрішнього дискомфорту, а поведінкові відхилення можуть бути способом непрямого вираження травматичного досвіду або незадоволених потреб [44].

У працях українського фахівця Є. Антоненка девіантна поведінка трактується як результат порушень розвитку особистості у системі життєвих відносин і діяльності. Учений наголошує на значенні життєвого досвіду, соціальних умов та провідної діяльності у становленні поведінкових стратегій. Відхилення виникають тоді, коли процес розвитку особистості відбувається в умовах дефіциту позитивних соціальних впливів і підтримки. Девіантні прояви можуть свідчити про деформацію життєвих смислів і недостатню сформованість саморегуляції. У цьому контексті поведінкові відхилення розглядаються як наслідок порушеного розвитку особистості [39].

Що стосується причин виникнення аналізованого явища, то в межах психоаналітичної традиції девіантна поведінка у підлітковому віці розглядається А. Фройд як прояв внутрішньої психологічної напруги, пов'язаної з кризою розвитку та перебудовою психічних структур. Дослідниця підкреслювала, що перехід до дорослості супроводжується конфліктом між потягами, моральними заборонами та соціальними очікуваннями. Порушення

поведінки можуть виникати як наслідок активації захисних механізмів, спрямованих на зниження внутрішнього напруження. Девіантні вчинки інколи виконують функцію психологічного захисту або протесту проти надмірного контролю [45].

З позицій психосоціальної теорії розвитку Е. Еріксона девіантна поведінка у підлітковому віці пов'язується з кризою ідентичності. Учений вважав, що підлітковий період характеризується пошуком власної соціальної ролі та місця у суспільстві. Якщо формування ідентичності ускладнюється, виникає рольова плутанина, що може сприяти девіантним формам поведінки. Відхилення виступають спробою самоствердження або пошуку визнання підлітка у значущих групах, а його негативна ідентичність може формуватися як особистісна реакція на соціальне неприйняття [33].

У теорії соціального навчання А. Бандури, девіантна поведінка підлітків пояснюється механізмами спостереження, наслідування та підкріплення. Девіантна поведінка у цьому підході розглядається як результат навчання через соціальний досвід. Дослідник наголошував, що підлітки активно засвоюють моделі поведінки, які демонструють значущі дорослі або однолітки. Якщо агресивні чи протиправні дії отримують підкріплення або соціальне схвалення, вони можуть закріплюватися. У виникненні девіантної поведінки підлітків важливу роль відіграють медіа, соціальне довкілля та групові норми [17].

У межах теорії соціального контролю Т. Гірша девіантна поведінка підлітків пояснюється ослабленням соціальних зв'язків із сім'єю, школою та суспільством. Учений стверджував, що прихильність до значущих дорослих, залучення у про соціальну діяльність та прийняття соціальних норм стримують від девіантних дій. За відсутності цих зв'язків підліток втрачає внутрішні обмежувачі поведінки. Девіантні вчинки виникають у підлітка тоді, коли соціальні інститути не виконують інтегруючу функцію [1].

У концепції підліткового розвитку Л. Стейнберга девіантна поведінка трактується як результат дисбалансу підлітка між швидким розвитком системи емоційного збудження та повільнішим дозріванням когнітивного контролю. Дослідник доводить, що нейропсихологічні зміни підліткового віку

підвищують схильність до ризикованої поведінки. Під впливом однолітків зростає чутливість до винагороди та соціального схвалення. Недостатня зрілість виконавчих функцій ускладнює прогнозування наслідків поведінки, а девіантні дії можуть виникати як прояв вікових особливостей саморегуляції [16].

Український психолог В.Панок розглядає девіантну поведінку підлітків у контексті морального становлення особистості та розвитку їх ціннісної сфери. Учений підкреслює, що відхилення від норм часто пов'язані з недостатньою сформованістю моральної самосвідомості та відповідальності. У підлітковому віці відбувається активне засвоєння моральних норм і цінностей, що визначають поведінкові орієнтири. За умов дефіциту виховного впливу або суперечливих соціальних зразків виникає ризик девіантних проявів. Девіантна поведінка виступає індикатором порушень морального розвитку [41].

У працях української дослідниці Т.Малькової девіантна поведінка підлітків визначається як наслідок соціальної дезадаптації та порушення процесів соціалізації. Девіантна поведінка розглядається нею як реакція на несприятливі соціальні умови. Авторка наголошує на значенні соціального довкілля, умов виховання та обставин у формуванні поведінкових відхилень, стверджуючи, що девіантні прояви можуть виникати внаслідок маргіналізації, соціального виключення або негативного досвіду взаємодії з інституціями. Важливу роль при цьому відіграє рівень соціальної підтримки підлітка [40].

Український науковець Т. Саванчук трактує девіантну поведінку підлітків як форму соціально небажаної поведінки, що виникає під впливом несприятливих умов виховання та дефіциту позитивного соціального досвіду. На його думку, девіантність у підлітковому віці розглядається як наслідок соціально-педагогічної занедбаності й свідчить про недостатній рівень соціального контролю та підтримки. Вчений підкреслює роль сім'ї, освітнього довкілля та близького мікросоціуму у формуванні поведінкових орієнтацій, писав, що порушення виховних функцій сім'ї та відсутність позитивних моделей поведінки підвищують ризик девіантних проявів в підлітків [45].

У межах української психологічної науки Н. Максимова розглядає девіантну поведінку підлітків як складне психологічне явище, що виникає у взаємодії їх індивідуальних особливостей та соціального довкілля. Дослідниця підкреслює значення емоційної нестабільності, тривожності, низької самооцінки та фрустраційної толерантності у формуванні поведінкових відхилень. Підлітки з труднощами емоційної регуляції частіше вдаються до агресивних або асоціальних форм поведінки, а їх девіантність може виступати способом психологічної компенсації або самоствердження, відображаючи внутрішні труднощі адаптації та самоприйняття [29].

У психологічній та соціально-педагогічній літературі девіантна поведінка підлітків розглядається як багатовимірне явище, що охоплює різні способи відхилення від соціально прийнятих норм і відображає труднощі соціалізації, емоційної регуляції та морального становлення особистості. З огляду на різноманітність чинників і форм прояву, дослідники (Л. Азарова [1], А. Бежан [3], О. Боднарчук [4], О. Дем'янчук [14], М. Ковальчук [20], О. Копова [22], Ю. Луценко [28], І. Парфанович [36], Т. Федорченко [46] та ін.) виокремлюють кілька взаємопов'язаних видів девіантної поведінки, кожен із яких має специфічні психологічні механізми формування та соціальні наслідки.

1. Делінквентна поведінка – охоплює дії, що порушують правові норми та соціальні правила, включаючи крадіжки, вандалізм, участь у бійках, хуліганство або інші протиправні вчинки, які часто виступають способом самоствердження, протесту проти соціальних обмежень або прагнення здобути статус у референтній групі. Така поведінка нерідко формується під впливом девіантного оточення, дефіциту позитивних соціальних моделей і відчуття соціальної несправедливості, що підсилює ризик повторних правопорушень. Вона також може виконувати компенсаторну функцію, дозволяючи підліткові відчувати контроль над життєвими обставинами. За відсутності корекційного втручання делінквентні дії можуть закріплюватися як стійка поведінкова стратегія.

2. Агресивно-насильницька поведінка – характеризується використанням фізичної сили, вербальної агресії, психологічного тиску або кібербулінгу як

способу взаємодії з іншими, що часто зумовлено труднощами емоційної регуляції, високим рівнем фрустрації та потребою у домінуванні. Агресія може виконувати функцію самозахисту або бути реакцією на пережите приниження чи відторгнення. В умовах групової взаємодії агресивність використовується як засіб здобуття статусу або підтримання авторитету серед однолітків. Хронічна ворожість і підозрілість посилюють конфліктність у міжособистісних стосунках.

3. Адиктивна поведінка – охоплює вживання психоактивних речовин, ранню алкоголізацію, тютюнопаління, а також поведінкові залежності, пов'язані з надмірним використанням інтернету, онлайн-ігор або соціальних мереж, що часто розглядаються підлітками як засіб зниження внутрішнього напруження або втечі від психологічних труднощів. Формування залежностей пов'язане з потребою у нових відчуттях, дефіцитом емоційної підтримки та труднощами саморегуляції. У підлітковому довіллі адиктивна поведінка може сприйматися як спосіб інтеграції у групу або підвищення соціального статусу.

4. Саморуйнівна (аутоагресивна) поведінка – проявляється у ризикованих діях, що загрожують фізичному або психічному здоров'ю підлітка, включаючи небезпечні експерименти з тілом, нехтування безпекою, участь у небезпечних онлайн-викликах або інших формах поведінки, спрямованих на ігнорування власної безпеки чи самопошкодження. Така поведінка часто пов'язана з внутрішнім психологічним болем, почуттям безнадії або прагненням привернути увагу до власних переживань, і може виступати способом символічного вираження внутрішнього конфлікту.

5. Дезадаптація – виявляється у систематичному порушенні підлітками соціальних вимог, відмові від виконання обов'язків, прогулах занять, непокорі правилам і конфліктності у взаємодії з дорослими, що часто пов'язано з відчуттям відчуженості, навчальною неуспішністю та низькою мотивацією до діяльності. Така поведінка може виступати формою їхнього протесту проти авторитарних вимог або способом самоствердження. Відсутність позитивного досвіду успіху підсилює відчуття безпорадності, внаслідок чого поступово формується негативне ставлення до соціальних інституцій.

6. Соціальна ізоляція та відчуження – проявляється у відмові від взаємодії, уникненні контактів із ровесниками та дорослими, байдужості до соціальної активності, що часто супроводжується почуттям самотності, недовіри та внутрішньої незахищеності. Така поведінка може виникати як реакція підлітків на негативний досвід спілкування або пережитий булінг. Відсутність соціальної підтримки підсилює психологічну вразливість, а ізоляція знижує можливості навчання й може сприяти розвитку тривожних і депресивних станів підлітка.

7. Антисоціальні ціннісні орієнтації – характеризуються запереченням підлітками соціальних норм, знеціненням моральних принципів, виправданням правопорушень і романтизацією кримінальної поведінки, що формується під впливом девіантного довкілля, негативних соціальних моделей і дефіциту морального виховання. Такі переконання знижують внутрішні бар'єри щодо порушення правил, а підліток може сприймати протиправну поведінку як персонально прийнятну або соціально-престижну.

8. Ризикована поведінка – проявляється у свідомому залученні підлітків до небезпечних дій, екстремальних розваг або порушенні правил безпеки, що пов'язано з підвищеною потребою у нових враженнях і нейропсихологічними особливостями підліткового віку. Підлітки часто недооцінюють наслідки ризикованих дій через незрілість виконавчих функцій.

Узагальнення психологічних джерел (Л. Азарова [1], А. Бежан [3], О. Боднарчук [4], О. Дем'янчук [14], М. Ковальчук [20], О. Копова [22], Ю. Луценко [28], І. Парфанович [36], Т. Федорченко [46] та ін.) також дає змогу виокремити такі причини виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці:

1. Індивідуально-психологічні особливості особистості підлітка. Зокрема, імпульсивність, емоційна нестабільність, низький рівень самоконтролю, фрустраційна нетолерантність і труднощі прогнозування наслідків власних дій знижують здатність підлітка керувати поведінкою у складних ситуаціях; нестійка або занижена самооцінка, внутрішня невпевненість і потреба у самоствердженні можуть спричиняти демонстративні або протестні форми

поведінки; когнітивні викривлення, зокрема виправдання агресії, перекладання відповідальності на інших, послаблюють внутрішні моральні бар'єри.

2. Особливості сімейного виховання підлітків. Так, сімейне довкілля є первинним простором соціалізації, тому порушення у системі виховних взаємин можуть суттєво підвищувати ризик девіантної поведінки. Емоційна холодність, відсутність підтримки, конфліктність у родині або насильство формують у підлітка почуття небезпеки та недовіри до світу, а непослідовність виховних вимог або, навпаки, надмірна жорсткість контролю сприяють розвитку в підлітків протестних реакцій і порушенню авторитету дорослих.

3. Негативний вплив однолітків. Прагнення підлітка до прийняття у групі та відчуття належності робить його особливо вразливим до впливу референтного оточення. Якщо значуща група демонструє антисоціальні норми, підліток може засвоювати девіантні установки як засіб здобуття статусу та визнання. Груповий тиск здатний знижувати індивідуальну відповідальність за поведінку, а спільні правопорушення або ризиковані дії сприймаються як спосіб зміцнення групової єдності. У такому довкіллі девіантна поведінка набуває нормативного характеру.

4. Шкільна дезадаптація і недостатня навчальна мотивація підлітка. Так, негативний досвід навчальної діяльності, який проявляється у систематичній неуспішності, конфліктах із педагогами або відчутті несправедливого ставлення, може формувати у підлітка почуття відчуженості від освітнього довкілля. Втрата мотивації до навчання часто супроводжується зниженням самооцінки та віри у власні можливості. У таких умовах порушення дисципліни може виступати способом самоствердження або протесту підлітка.

5. Соціально-економічні труднощі. Неприятливі соціально-економічні умови, бідність, нестабільність життєвих обставин або вимушене переміщення можуть формувати у підлітка відчуття безнадії та втрати контролю над життям, а хронічний стрес послаблює психологічну стійкість і підвищує рівень тривожності та агресивності. У таких умовах девіантна поведінка може сприйматися підлітком як спосіб адаптації або виживання.

6. Травматичний досвід і психологічна травматизація. Переживання насильства, втрат, воєнних подій або інших травматичних ситуацій може суттєво впливати на поведінкові реакції підлітка. Психологічна травма порушує відчуття безпеки та базову довіру до світу. Накопичене емоційне напруження може проявлятися агресією, протестною поведінкою або соціальним відстороненням, а девіантна поведінка може виступати способом вираження внутрішнього болю.

7. Вікові особливості розвитку. Зокрема, підлітковий вік характеризується дисбалансом між активністю системи емоційного збудження та незрілістю механізмів когнітивного контролю, що підвищує схильність до імпульсивних рішень і ризикованої поведінки. Підвищена чутливість до винагороди робить підлітків більш сприйнятливими до соціального схвалення з боку однолітків, а недостатній розвиток виконавчих функцій ускладнює прогнозування наслідків власних дій, що створює передумови для порушення соціальних норм.

Основні причини девіантної поведінки підлітків, разом із психологічними механізмами їх впливу, узагальнено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Основні причини девіантної поведінки підлітків

Причина	Зміст і психологічний механізм впливу
Індивідуально-психологічні особливості підлітків	Імпульсивність, емоційна нестабільність, низький самоконтроль, фрустраційна нетолерантність та когнітивні викривлення знижують здатність підлітка передбачати наслідки своїх дій і регулювати поведінку, що підвищує ймовірність порушення соціальних норм
Особливості сімейного виховання підлітків	Емоційна холодність, конфлікти, насильство, непослідовність вимог або гіперопіка деформують базове відчуття безпеки та довіри, формують протестні реакції і позбавляють підлітка позитивних моделей соціально прийнятної поведінки
Вплив девіантного оточення на підлітків	Прагнення до прийняття групою та статусу серед ровесників сприяє засвоєнню антисоціальних норм, тоді як груповий тиск знижує індивідуальну відповідальність і нормалізує девіантні дії підлітка
Дезадаптація та недостатня навчальна мотивація підлітків	Навчальна неуспішність, конфлікти з педагогами і відчуття несправедливого ставлення формують відчуження підлітка від школи, знижують самооцінку і стимулюють пошук альтернативних способів самоствердження через порушення правил
Соціально-економічні труднощі підлітків	Бідність, нестабільність умов життя та обмежений доступ до ресурсів розвитку формують у підлітка відчуття безнадії, знижують мотивацію до соціально схвалюваної діяльності і можуть сприяти девіантним формам соціальної адаптації
Травматичний досвід підлітків та	Пережиті втрати, насильство, воєнні події або інші травматичні ситуації порушують у підлітка відчуття безпеки, викликають

хронічний стрес	агресивні або відсторонені реакції та можуть зумовлювати девіантну поведінку як спосіб вираження внутрішнього болю
Вікові особливості розвитку підлітків	Дисбаланс між підвищеною чутливістю підлітка до винагороди та незрілістю механізмів когнітивного контролю зумовлює імпульсивність, схильність до ризику та труднощі прогнозування наслідків своєї поведінки

Отже, концептуалізація поняття девіантної поведінки у підлітковому віці в зарубіжній та українській психології засвідчує багатовимірність і складність цього феномену, що зумовлена взаємодією індивідуально-психологічних, соціальних, культурних і вікових чинників розвитку особистості.

1.2. Загальна характеристика психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків

Рецидивна делінквентна поведінка підлітків становить серйозний виклик для системи освіти, соціального захисту та ювенальної превенції, оскільки свідчить про неефективність попередніх виховних і корекційних впливів та значний ризик формування стійких антисоціальних моделей поведінки. У цьому контексті доцільне обґрунтування психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень, що дає змогу виявити внутрішні механізми їх рецидивної поведінки та визначити напрями психологічного втручання.

Зазначимо, що психологічні предиктори у широкому науковому розумінні розглядаються як індивідуально-психологічні характеристики, стани або стійкі особистісні властивості людини, які дають змогу прогнозувати поведінкові реакції людини, особливості її адаптації та способи взаємодії з довкіллям. Вони відображають внутрішні механізми регуляції діяльності, емоційні реакції та когнітивні процеси, що визначають вибір поведінкових стратегій у різних життєвих ситуаціях. На відміну від ситуативних чинників, предиктори мають відносно стабільний характер, проявляються у повторюваних патернах поведінки, а їх вивчення дає змогу перейти від опису поведінки до її пояснення та прогнозування. У психологічних дослідженнях предиктори допомагають встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, завдяки

чому стає можливим глибше розуміння закономірностей психічної діяльності людини [3; 5; 6; 22].

До психологічних предикторів В. Петренко відносить емоційно-вольові риси, особливості когнітивної сфери, саморегуляції та ціннісні орієнтації особи. На думку вченого, рівень самоконтролю, здатність до емоційної регуляції, стійкість до стресу, самооцінка та особливості мислення визначають способи реагування людини на труднощі, конфлікти та життєві виклики, а переконання, очікування та установкивпливають на інтерпретацію особою подій і прийняття рішень. Психологічні предиктори можуть виступати як ресурсами, що сприяють адаптації, так і факторами ризику у складних життєвих обставинах [37].

Виокремлення психологічних предикторів має істотне значення в контексті прогнозування здійснення повторних правопорушень у підлітковому віці, оскільки це явище відображає не тільки порушення правових норм, але й труднощі соціалізації, адаптації та особистісного становлення молодшої людини. Рецидивна поведінка підлітків свідчить, що попередні виховні, профілактичні або корекційні впливи не забезпечили стійких змін у поведінкових установках підлітка. Оскільки в цей період особа перебуває у стані активного формування ціннісних орієнтацій, ідентичності та моральних переконань, то негативний досвід може закріплюватися як звична модель реагування. При цьому повторні правопорушення часто виникають не як ізольовані випадки, а як результат накопичення несприятливих життєвих обставин і психологічних труднощів, сигналізуючи про проблеми розвитку, що потребують комплексного вивчення.

Однією з важливих передумов повторних правопорушень у підлітків, за словами Н. Пульняшенко, є закріплення девіантних поведінкових патернів, які формуються внаслідок попереднього досвіду порушення норм і отриманих за це підкріплень. Якщо протиправні дії сприяли здобуттю вищого статусу у групі, матеріальної вигоди або відчуття контролю над ситуацією, вони можуть сприйматися підлітком як ефективна стратегія досягнення цілей. Водночас відсутність значущих негативних наслідків або їх формальність знижує усвідомлення підлітком відповідальності за власні вчинки [42].

Значну роль у рецидивній поведінці, як пише М. Фіцула, відіграє соціальне довкілля, зокрема вплив референтної групи однолітків. Підліток, прагнучи прийняття та належності, може відтворювати поведінкові моделі, що домінують у значущому для нього довкіллі. Групові норми здатні легітимізувати порушення правил і знижувати відчуття індивідуальної відповідальності. В умовах відсутності альтернативних позитивних соціальних зв'язків девіантна група може виступати джерелом підтримки та ідентифікації [47].

Не менш важливими І. Пономаренко називає труднощі, пов'язані з емоційною регуляцією, самооцінкою та самосприйняттям підлітка, які можуть сприяти повторному порушенню соціальних норм. Низька самоповага, почуття відчуженості або несправедливого ставлення здатні формувати протестні реакції та агресивні способи самоствердження підлітка, а труднощі керування гнівом, імпульсивність і недостатній розвиток навичок вирішення проблем знижують здатність конструктивно реагувати на конфліктні ситуації, в результаті чого девіантні реакції закріплюються як звичний стиль поведінки [38].

Узагальнення психологічних джерел (Л. Азарова [1], О. Боднарчук [4], О. Дем'янчук [14], М. Ковальчук [20], О. Копова [22], Ю. Луценко [28] та ін.) дало нам змогу виокремити такі психологічні предиктори виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці (табл. 1.2):

Таблиця 1.2

**Психологічні предиктори здійснення повторних
правопорушень у підлітковому віці**

Психологічний предиктор	Зміст характеристики	Потенційний вплив на поведінку
Імпульсивність і низький самоконтроль	Нездатність підлітка стримувати миттєві бажання, труднощі прогнозування наслідків дій, схильність до ризикованих рішень	Сприяє необдуманим діям і повторному порушенню підлітком правил через слабкий самоконтроль і саморегуляцію
Підвищена агресивність і ворожість	Тенденція до силового вирішення конфліктів, дратівливість, підозрілість і готовність підлітка до насильницьких реакцій	Підвищує конфліктність підлітка і ймовірність здійснення повторних насильницьких або протиправних дій
Дефіцит емоційної саморегуляції	Труднощі керування гнівом, тривогою та фрустрацією, емоційна	Призводить до деструктивних реакцій у стресових ситуаціях та

	нестабільність підлітка	повторюваних порушень норм
Низький рівень емпатії	Нездатність підлітка розуміти почуття інших, байдужість до страждань людей, відсутність співпереживання і співчуття	Знижує моральні обмеження підлітка та підвищує ймовірність завдання шкоди іншим
Антисоціальні установки	Виправдання правопорушень, заперечення соціальних норм, перекладання підлітком відповідальності на інших людей	Формує внутрішнє прийняття підлітком протиправної поведінки як допустимої
Негативне самоставлення	Низька самоповага, внутрішня конфліктність підлітка, відчуття відчуженості	Сприяє компенсаторним девіантним діям підлітка як способу самоствердження
Соціально-психологічна дезадаптація	Труднощі інтеграції підлітка у соціальне довкілля, неприйняття себе й інших, ізольованість	Посилює відчуження підлітка та пошук альтернативних, часто девіантних способів самореалізації і самоздійснення
Зовнішній локус контролю	Переконання підлітка, що події життя залежать від зовнішніх сил і соціальних обставин	Знижує відповідальність підлітка за власні вчинки та виправдовує повторні порушення
Фрустраційна нетолерантність	Низька здатність підлітка переносити невдачі, обмеження та відмови	Провокує агресивні, протестні або імпульсивні реакції підлітка
Схильність до ризикованої поведінки	Прагнення підлітка до сильних стимулів і небезпечних ситуацій, потреба у гострих відчуттях	Підвищує ймовірність участі підлітка у небезпечних і протиправних діях
Когнітивні викривлення	Спотворене сприйняття підлітком соціальних ситуацій, інтерпретація нейтральних дій як ворожих, мінімізація власної провини	Підсилює виправдання підлітком агресії та повторне порушення соціальних норм і правил
Нездатність до конструктивного вирішення проблем	Нездатність підлітка знаходити соціально прийнятні способи подолання конфліктів і труднощів	Сприяє використанню підлітком деструктивних стратегій поведінки і діяльності

Охарактеризуємо виокремлені психологічні предиктори виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці.

1. Імпульсивність та низький самоконтроль підлітків, пов'язані з нездатністю регулювати поведінку відповідно до соціальних норм і наслідків власних дій. Підлітки з вираженою імпульсивністю схильні діяти під впливом миттєвих емоційних імпульсів, не здійснюючи попереднього аналізу ситуації та не прогножуючи можливих наслідків, що значно підвищує ризик повторних порушень правил. Недостатня сформованість виконавчих функцій, зокрема здатності до планування, гальмування реакцій і відтермінування задоволення, знижує ефективність самоконтролю, особливо у ситуаціях групового тиску.

2. Підвищена агресивність і ворожість підлітків, які формують тенденцію до силового вирішення конфліктів і використання насильницьких стратегій

взаємодії з оточенням. Дратівливість, підозрілість і схильність інтерпретувати поведінку інших як ворожу створюють основу для частих конфліктів і провокують агресивні реакції навіть у нейтральних ситуаціях. Агресія може виконувати функцію самозахисту, психологічної компенсації або способу утвердження власного статусу у групі, особливо за умов дефіциту позитивного соціального визнання. У підлітковому довіклі агресивна поведінка інколи підкріплюється груповим схваленням, що підсилює її повторюваність.

3. Дефіцит емоційної саморегуляції підлітків, що ускладнює здатність конструктивно реагувати на стрес, фрустрацію та міжособистісні конфлікти. Труднощі керування гнівом, тривогою та внутрішнім напруженням сприяють імпульсивним поведінковим реакціям, які можуть набувати деструктивного характеру. Підліток, який не володіє ефективними стратегіями емоційного самозаспокоєння, часто використовує агресію або протест як спосіб зниження власного психологічного дискомфорту. При цьому висока емоційна реактивність у поєднанні з низькою рефлексивністю перешкоджає усвідомленню підлітком власних переживань і їх конструктивному опрацюванню.

4. Низький рівень емпатії підлітків, що обмежує здатність розуміти емоційні переживання інших людей і прогнозувати наслідки власних дій для оточення, що істотно знижує внутрішні моральні обмеження щодо завдання шкоди. Байдужість до страждань інших або нездатність до співпереживання перешкоджає формуванню почуття провини та відповідальності за завдану шкоду. У міжособистісній взаємодії підліток із низьким рівнем емпатії може демонструвати інструментальне ставлення до інших, сприймаючи їх як засіб досягнення цілей, що сприяє формуванню антисоціальних моделей поведінки.

5. Антисоціальні установки підлітків, що формують когнітивну основу повторних правопорушень. Такий підліток може сприймати протиправні дії як прийнятний спосіб досягнення цілей або самоствердження. Девальвація соціальних норм супроводжується запереченням авторитетів і моральних принципів, а раціоналізація власних дій дає змогу уникати почуття провини.

Формування таких переконань часто пов'язане з негативним соціальним досвідом, причому девіантне довкілля підсилює їх закріплення.

6. Негативне само ставлення підлітків, яке створює передумови для девіантних дій, спрямованих на відновлення почуття власної значущості. Підліток із негативним образом Я може використовувати порушення норм як спосіб здобуття визнання або контролю. Внутрішня невпевненість поєднується з підвищеною чутливістю до оцінок інших, а соціальні невдачі підсилюють почуття меншовартості. Девіантна поведінка може виконувати функцію психологічної компенсації, даючи змогу тимчасово підвищити самооцінку, проте закріплює деструктивні патерни поведінки підлітків.

7. Соціально-психологічна дезадаптація підлітків, яка відображає труднощі інтеграції у систему міжособистісних відносин, соціальних ролей і нормативних очікувань. Підліток, який не відчуває належності до значущих соціальних груп і переживає стійке відчуття відчуженості, нерідко формує переконання про власну «інакшість» або неприйнятність для соціуму, що послаблює мотивацію дотримуватися загальноприйнятих норм. Відсутність позитивного досвіду взаємодії з однолітками, педагогами або іншими дорослими може призводити до соціальної ізоляції. За таких умов підліток може шукати прийняття у девіантних групах та спільнотах, де антисоціальна поведінка набуває нормативного статусу та забезпечує відчуття приналежності.

8. Зовнішній локус контролю підлітків, що проявляється у стійкому переконанні, що події власного життя визначаються випадком, обставинами або діями інших людей, а не особистими зусиллями та відповідальними рішеннями. Така позиція формує пасивне ставлення до власних дій і наслідків, сприяючи перекладанню відповідальності на зовнішні фактори, включаючи соціальне довкілля, несправедливість або провокації з боку інших. Під час здійснення правопорушення підліток із зовнішнім локусом схильний виправдовувати свою поведінку обставинами, що унеможливорює критичне осмислення власних вчинків і перешкоджає формуванню внутрішніх моральних обмежень.

9. Фрустраційна нетолерантність, що проявляється у низькій здатності переносити невдачі, обмеження та відмови, знижує стійкість до стресових

впливів і ускладнює конструктивне подолання труднощів. Підліток, який не володіє навичками прийняття невдач і регуляції емоційних реакцій на перешкоди, часто переживає інтенсивні почуття роздратування, образи або безсилля, що може провокувати агресивні або протестні форми поведінки. За відсутності адаптивних стратегій подолання труднощів підліток може вдаватися до деструктивних способів реагування, включаючи порушення правил.

10. Схильність підлітків до ризикованої поведінки, пов'язана з потребою у нових враженнях, пошуком сильних стимулів і прагненням до переживання інтенсивних емоційних станів, що зумовлено як віковими нейропсихологічними особливостями, так і соціальними чинниками. У цей період система емоційного збудження розвивається швидше, ніж механізми когнітивного контролю, що підвищує чутливість підлітків до винагороди та знижує здатність оцінювати довгострокові наслідки ризикованих дій. Підлітки можуть свідомо залучатися до небезпечних ситуацій, порушувати правила, випробовувати межі дозволеного, сприймаючи ризик як засіб самоствердження або здобуття статусу у групі.

11. Когнітивні викривлення підлітків, які формують неадекватне розуміння ситуацій і виправдовують девіантну поведінку. Підліток може інтерпретувати нейтральні або неоднозначні дії інших людей як ворожі, що провокує агресивні реакції та підсилює конфліктність взаємодії. Тенденція мінімізувати власну провину або перекладати відповідальність на інших дає змогу уникати почуття провини та знижує мотивацію до зміни поведінки. При цьому раціоналізація правопорушень створює внутрішнє виправдання деструктивних дій.

12. Нерозвиненість у підлітків здатності до конструктивного вирішення проблем, що обмежує можливість знаходити соціально прийнятні способи подолання труднощів і конфліктів. За відсутності навичок аналізу ситуації, прогнозування наслідків і пошуку альтернативних рішень підліток часто обирає імпульсивні або силові стратегії поведінки, які забезпечують швидкий, але деструктивний результат. Недостатня сформованість критичного мислення

ускладнює оцінку варіантів дій і сприяє повторенню неефективних поведінкових моделей. Відсутність досвіду успішного вирішення проблем знижує впевненість у власних можливостях і формує залежність від зовнішніх рішень.

Отже, психологічні предиктори здійснення повторних правопорушень у підлітків відображають систему індивідуально-психологічних рис, емоційно-вольових особливостей і когнітивних установок, які у взаємодії із соціальним довкіллям формують у них підвищену схильність до рецидивної поведінки.

Висновок до розділу 1

1. Девіантна поведінка у підлітковому віці розглядається як складний феномен, зумовлений взаємодією біопсихологічних, соціальних і культурно-ціннісних чинників. Зарубіжні концепції акцентують увагу на механізмах соціального навчання, групового впливу, когнітивних процесах і ризик-орієнтованих моделях пояснення поведінки, тоді як українські дослідження підкреслюють у виникненні девіантної поведінки роль соціалізації, морального становлення, сімейного виховання та культурного контексту.

2. Аналіз психологічних предикторів повторних правопорушень засвідчує, що рецидивна поведінка підлітків формується під впливом особистісних рис, емоційно-вольових труднощів і когнітивних установок, які знижують здатність до соціально прийнятної поведінки, серед яких імпульсивність, агресивність, дефіцит емоційної регуляції, низький рівень емпатії, антисоціальні переконання, негативне самостворення, дезадаптація, зовнішній локус контролю, а також фрустраційна нетолерантність і когнітивні викривлення, які послаблюють відповідальність і ускладнюють конструктивне вирішення проблем.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРЕДИКТОРІВ ЗДІЙСНЕННЯ ПОВТОРНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Діагностичний інструментарій для вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків

Ефективна профілактика рецидивної делінквентної поведінки неможлива без своєчасного виявлення психологічних чинників, що сприяють її формуванню та відтворенню. У цьому контексті постає необхідність обґрунтування діагностичного інструментарію для вивчення психологічних предикторів повторних правопорушень у підлітків, який дає змогу отримати об'єктивні дані про рівень агресивності, імпульсивності, соціально-психологічної адаптації, самоствавлення, морально-ціннісних установок та вплив факторів довкілля.

Для вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків нами використано такий комплекс методик:

- 1) YLS/CMI (Youth Level of Service/Case Management Inventory);
- 2) методика визначення схильності до девіантної поведінки (О. Орел);
- 2) методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда;
- 3) методика діагностики агресивної поведінки А. Басса – А. Дарки;
- 4) опитувальник для визначення самоствавлення (В. Столін, С. Пантелєєв).

Так, методика YLS/CMI (Youth Level of Service/Case Management Inventory) є одним із широко застосовуваних у міжнародній практиці засобів оцінки ризику повторних правопорушень серед неповнолітніх та визначення їх криміногенних потреб. Він розроблений у межах ризик-потреб-відповідності (Risk-Need-Responsivity, RNR) підходу, використовується фахівцями ювенальної юстиції, пробації, соціальної роботи й психологічних служб для комплексної оцінки факторів, що підвищують імовірність рецидивної поведінки. Методика дає змогу визначити ризик повторного правопорушення й ідентифікувати змінні чинники, на які може бути спрямоване психологічне втручання.

YLS/CMІ складається з низки структурованих шкал, які охоплюють ключові сфери життя підлітка: попередню девіантну поведінку, сімейні взаємини, шкільну адаптацію, взаємодію з однолітками, дозволя, вживання психоактивних речовин, особистісно-поведінкові риси-якості та антисоціальні установки підлітка. Особливу увагу приділено динамічним факторам ризику, тобто таким характеристикам, які можуть змінюватися під впливом корекційної роботи, зокрема імпульсивності, агресивності, криміногенному мисленню, негативному впливу однолітків і сімейним труднощам. Результати оцінювання за допомогою YLS/CMІ дають змогу класифікувати підлітків за рівнем ризику (низький, середній, високий), що має важливе значення для планування індивідуалізованих програм супроводу та визначення інтенсивності втручання.

Методика визначення схильності до девіантної поведінки (О. Орел) є стандартизованим опитувальником, спрямованим на виявлення готовності підлітків до реалізації різних форм девіантної поведінки та оцінювання установок, що лежать в її основі. Методика дає змогу визначити поведінкові тенденції та особистісні й соціально-психологічні установки, що підвищують імовірність девіантних проявів. Особливістю опитувальника є врахування установок респондента на соціально бажані відповіді, що підвищує достовірність результатів і дає змогу коригувати їх з урахуванням самопрезентації. Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку первинних («сирих») балів із подальшим переведенням у стандартні Т-бали.

Структура методики передбачає наявність змістовних і службової шкал, що дають змогу оцінити як безпосередні поведінкові тенденції підлітків, так і достовірність відповідей. Службова шкала соціальної бажаності спрямована на виявлення прагнення підлітка представити себе у більш сприятливому світлі, що може свідчити про настороженість щодо ситуації обстеження або прагнення відповідати соціальним очікуванням. Змістовні шкали орієнтовані на вимірювання психологічних установок і поведінкових тенденцій, пов'язаних із різними формами девіантної поведінки, включаючи порушення норм і правил, адиктивну поведінку, аутоагресію, агресію, насильство та делінквентні прояви.

Шкала схильності до порушення підлітками норм і правил дає змогу оцінити нонконформістські установки, заперечення соціальних норм і тенденцію протиставляти власні цінності груповим, що може свідчити про ризик формування девіантної поведінки. Шкала схильності до адиктивної поведінки спрямована на виявлення орієнтації на зміну психічного стану як спосіб подолання труднощів, наявності гедоністичних установок і схильності до уникнення реальності. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки дає змогу оцінити знецінення власного життя, прагнення до ризику та потребу у гострих відчуттях. Шкала агресії та насильства відображає готовність використовувати агресивні стратегії взаємодії, приниження інших або силове вирішення конфліктів. Шкала вольового контролю емоційних реакцій (зворотна) дає змогу оцінити здатність підлітка стримувати імпульсивні емоційні прояви та регулювати поведінкові реакції. Шкала схильності до делінквентної поведінки визначає деліквентний потенціал і готовність до порушення правових норм.

Методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда є валідизованим психодіагностичним інструментом, спрямованим на вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації підлітків і молоді, а також їх взаємодії з соціальним довкіллям і власним Я. Теоретичною основою методики виступає гуманістична концепція особистості, згідно з якою людина розглядається як активний суб'єкт власного розвитку, здатний до саморегуляції, самоприйняття та особистісного зростання. Соціально-психологічна адаптація визначається як узгодженість між вимогами соціального довкілля і внутрішніми тенденціями особистості, що передбачає реалістичне самосприйняття, особистісну активність, гнучкість поведінки та соціальну компетентність.

Опитувальник складається зі 101 твердження, з яких частина відповідає критеріям соціально-психологічної адаптованості, частина – критеріям дезадаптації, а окремі висловлювання виконують нейтральну або контрольну функцію. Критерії адаптованості значною мірою співвідносяться з ознаками особистісної зрілості, серед яких відчуття власної гідності, здатність поважати

інших, відкритість реальному досвіду, усвідомлення власних проблем і прагнення їх конструктивно вирішувати. Натомість критерії дезадаптації передбачають неприйняття себе та інших людей, наявність захисних бар'єрів у сприйнятті власного досвіду, тенденцію до ілюзорного розв'язання проблем і негнучкість поведінкових стратегій. Наявність контрольної шкали дає змогу виявити тенденцію до соціально бажаних відповідей.

Структура опитувальника передбачає групування тверджень за шістьма основними чинниками, які відображають параметри адаптації та дезадаптації особистості. Перший чинник – прийняття або неприйняття себе – характеризує рівень самоповаги, самоприйняття та внутрішньої узгодженості. Другий – прийняття інших або конфліктність у взаємодії – відображає здатність до соціальної толерантності та конструктивних міжособистісних стосунків. Третій – емоційний комфорт або емоційний дискомфорт – оцінює рівень оптимізму, врівноваженості, тривожності або апатії. Четвертий – орієнтація на внутрішній чи зовнішній контроль – визначає ступінь особистої відповідальності за життєві події та активність у досягненні цілей. П'ятий – домінування або залежність – відображає рівень автономності та здатності до самостійного прийняття рішень. Шостий – «відхід від проблем» – характеризує тенденцію підлітка уникати труднощів замість їх конструктивного вирішення.

Методика діагностики агресивної поведінки А. Басса– А. Даркі є одним із найпоширеніших інструментів для дослідження агресивності та ворожості у підлітків і дорослих, що дає змогу диференційовано оцінити різні форми агресивних реакцій і їх психологічні детермінанти. Теоретичною основою методики є розмежування понять «агресія» та «ворожість»: агресія розглядається як поведінковий акт, спрямований на завдання шкоди або домінування, тоді як ворожість визначається як емоційно-когнітивна реакція, що охоплює негативні почуття, підозрілість і негативні оцінки людей та подій. Вказане дає змогу розглядати агресивність як систему внутрішніх установок і переживань, що створюють передумови для насильницьких або конфліктних дій.

Структура опитувальника передбачає оцінювання восьми основних форм агресивних і ворожих реакцій. Шкала фізичної агресії відображає схильність до використання фізичної сили проти інших осіб як способу вирішення конфліктів. Непряма агресія характеризує обхідні форми вираження ворожості, включаючи поширення пліток, злісні жарти або неконтрольовані емоційні спалахи, що не мають конкретного об'єкта. Шкала роздратування вимірює готовність до швидких емоційних спалахів, грубості та різкості у взаємодії. Негативізм відображає опозиційну поведінку, спрямовану проти авторитетів, норм, вимог соціуму, яка може варіювати від пасивного опору до відкритого протесту. Шкала образи фіксує почуття заздрості, гніву та образи, пов'язані з переживанням несправедливості або власних страждань. Підозрілість характеризує недовіру до інших і переконання у ворожих намірах оточення. Вербальна агресія відображає вираження негативних емоцій через словесні форми, включаючи крик, сварки, погрози або лайку. Окремо виділяється шкала почуття провини, яка відображає стримувальний вплив моральних норм і ступінь переживання відповідальності.

Тест-опитувальник самоствавлення особистості В. Століна – С. Пантелєєва є психодіагностичним інструментом, спрямованим на дослідження особливостей ставлення людини до себе, структури її Я-концепції та емоційно-ціннісного ставлення до себе. Методика ґрунтується на принципі стандартизованого самозвіту й дає змогу отримати цілісне уявлення про самосприйняття підлітка, самоповагу, внутрішню узгодженість і рівень самоприйняття. Опитувальник містить 110 тверджень і розроблений таким чином, щоб мінімізувати вплив соціальної бажаності та стратегій самопрезентації, що підвищує достовірність отриманих результатів. Найбільш надійні дані отримуються за умов внутрішньої мотивації респондента до самопізнання, коли підліток зацікавлений у розширенні знань про себе, але не сприймає результати як загрозу.

Структура опитувальника охоплює дев'ять шкал, які відображають різні аспекти ставлення особистості до себе та особливості самосвідомості. Шкала внутрішньої чесності («відкритості») характеризує рівень усвідомлення

власного Я, рефлексивність і готовність визнавати неприємну інформацію про себе; високі показники можуть свідчити про захисну закритість або прагнення до соціально бажаних відповідей, тоді як низькі значення відображають відкритість і критичність. Шкала самовпевненості відображає уявлення про себе як про сильну, автономну та гідну поваги особистість; низькі значення вказують на невпевненість і незадоволеність собою. Шкала самокерівництва визначає сприйняття себе як джерела власної активності та відповідальності за життєві результати, що пов'язано з внутрішнім локусом контролю та здатністю до саморегуляції. Шкала «дзеркального Я» характеризує очікуване ставлення інших людей, тобто уявлення підлітка про те, як його сприймає соціальне оточення.

Наступні шкали відображають емоційно-ціннісні аспекти самосприйняття підлітка. Шкала самоцінності відображає внутрішню емоційну оцінку власної особистості, почуття її значущості. Шкала самоприйняття характеризує рівень дружнього ставлення до себе, здатність приймати власні недоліки та зберігати внутрішню гармонію. Шкала самоприв'язаності відображає стабільність і ригідність Я-концепції, зокрема небажання змінюватися навіть за наявності неадекватного образу себе, що може бути захисним механізмом самосвідомості. Шкала внутрішньої конфліктності дає змогу виявити наявність внутрішніх суперечностей, тривожно-депресивних переживань і почуття провини, тоді як помірні показники можуть свідчити про глибоку рефлексію та усвідомлення власних труднощів, а шкала самозвинувачення відображає схильність приписувати собі провину за невдачі та переживати негативні емоції щодо себе.

Шкали методики інтегруються в узагальнені фактори, що забезпечують цілісне розуміння самоставлення. Перший фактор – самоповага (шкали 1–4) – відображає оцінку власного «Я» відповідно до соціально-нормативних критеріїв та пов'язаний із відчуттям компетентності й особистісної значущості. Другий фактор – аутосимпатія (шкали 5–7) – характеризує емоційне ставлення до себе, прийняття власної особистості та позитивну ідентичність. Третій фактор – самоприниження (шкали 8–9) – відображає негативне самоставлення, внутрішні конфлікти та самозвинувачення.

Отже, діагностичний інструментарій для вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків забезпечує комплексне оцінювання індивідуально-психологічних, емоційно-поведінкових і соціально-адаптаційних чинників ризику. Комплексне застосування таких інструментів забезпечує виявлення як стабільних особистісних характеристик, так і динамічних факторів ризику, що піддаються корекційному впливу.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків

В емпіричному дослідженні психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень брали участь 50 підлітків, які належать до групи підвищеного соціального ризику, зокрема перебувають під наглядом органів пробації, стоять на шкільному обліку, перебувають у полі зору служб у справах дітей або шкільних служб профілактики, а також можуть виховуватися в неблагополучних чи дисфункційних сім'ях або демонструють стійкі поведінкові порушення та труднощі соціальної адаптації. Формування такої вибірки було зумовлене завданням дослідження – виявити психологічні предиктори повторних правопорушень і фактори ризику рецидивної поведінки у підлітків, які вже перебувають у зоні підвищеної криміногенної вразливості.

Результати обстеження підлітків за допомогою інструменту YLS/CMІ дали змогу комплексно оцінити рівень ризику повторних правопорушень (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Результати оцінювання ризику повторних правопорушень у підлітків, %

Показник	Низький ризик	Середній ризик	Високий ризик	% підлітків групи ризику
Попередня девіантна поведінка	44	36	20	56
Сімейні взаємини	30	42	28	70
Освітня адаптація	38	40	28	62

Взаємодія з однолітками	24	46	30	76
Організація дозвілля	28	48	24	72
Вживання психоактивних речовин	56	30	14	44
Особистісно-поведінкові труднощі (імпульсивність, агресивність)	26	50	24	74
Антисоціальні установки	32	44	24	68

Аналіз результатів оцінювання за YLS/CMІ засвідчив, що ризик повторних правопорушень серед підлітків має виражений соціально-психологічний характер і формується під впливом кількох факторів. Найбільш проблемною сферою виявилася взаємодія з однолітками: 76% підлітків продемонстрували середній або високий рівень ризику, що свідчить про значний вплив девіантного мікродовкілля, групового тиску та потреби у соціальному прийнятті. Подібну тенденцію виявлено у сфері дозвілля (72%), де відсутність конструктивної зайнятості та структурованого вільного часу створює умови для залучення підлітків до ризикованих або протиправних форм активності. Високі показники труднощів у сімейних взаєминах (70%) свідчать про недостатню емоційну підтримку, конфліктність або дисфункційність сімейного довілля, що може знижувати ефективність соціалізації та посилювати ризик девіантної поведінки.

Загальний рівень ризику рецидиву в обстежених підлітків показано на рис. 2.1.

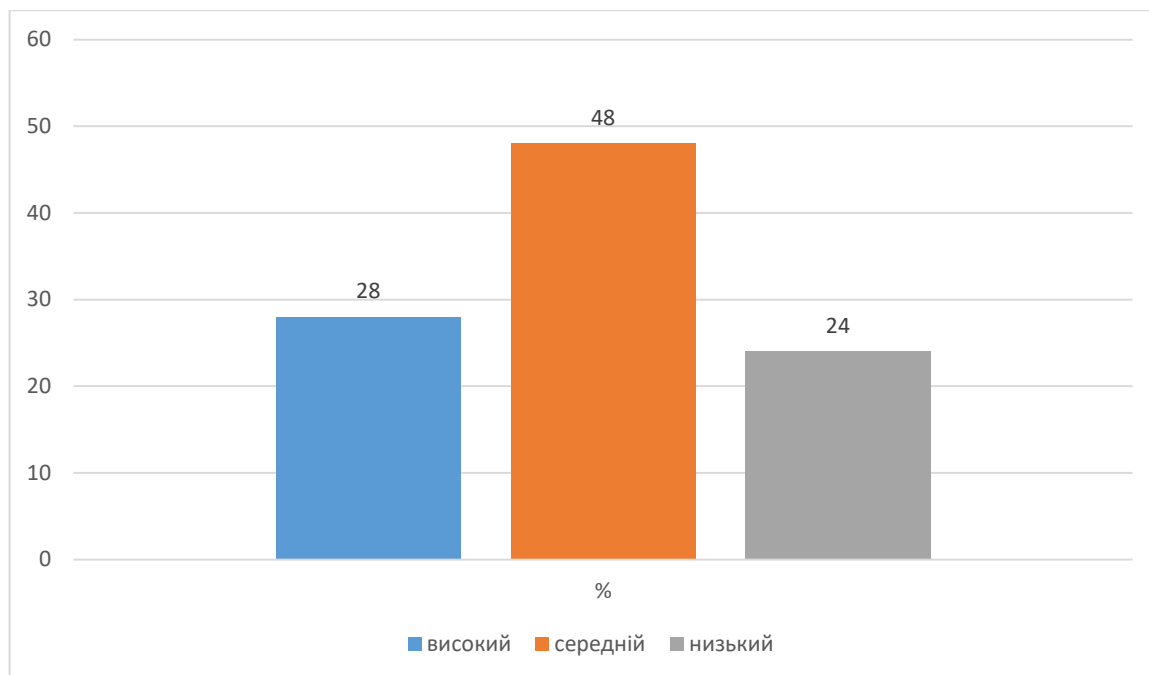

Рис. 2.1. Загальний рівень ризику рецидиву в підлітків, %

Загальний розподіл рівнів ризику показав, що лише 28% підлітків належать до групи низького ризику, тоді як 48% мають середній рівень ризику, а 24% – високий. Отримані результати свідчать, що майже три чверті обстежених підлітків мають середній або високий рівень ризику повторних правопорушень, що вказує на необхідність системної профілактичної роботи. Найбільш критичними факторами ризику виявилися негативний вплив однолітків, дефіцит соціально конструктивного дозвілля та особистісно-поведінкові труднощі підлітків, зокрема імпульсивність і агресивність.

Результати обстеження підлітків за методикою визначення схильності до девіантної поведінки (О. Орел) дали змогу оцінити рівень готовності до різних форм девіантної поведінки та виявити психологічні установки, що можуть підвищувати ризик правопорушень (табл. 2.2).

**Результати оцінювання схильності підлітків
до девіантної поведінки, %**

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	% з підвищеним ризиком
Соціальна бажаність (достовірність)	42	38	20	—
Порушення норм і правил	28	44	28	72
Схильність до адиктивної поведінки	40	38	22	60
Саморуйнівна (аутоагресивна) поведінка	48	34	18	52
Агресія і насильство	32	42	26	68
Вольовий контроль емоцій (зворотна шкала)	26	43	28	74
Делінквентна поведінка	36	40	24	64

Як бачимо, найвищі показники ризику зафіксовано за шкалою порушення норм і правил (72%), що свідчить про виражені нонконформістські установки та тенденцію підлітків протиставляти власні цінності соціальним нормам. Високий рівень труднощів вольового контролю емоційних реакцій (74%) вказує на недостатню сформованість саморегуляції, імпульсивність, а також схильність до безпосереднього вираження негативних емоцій у поведінці. Підвищені показники агресії та насильства (68%) свідчать про ризик використання силових або принизливих стратегій взаємодії, тоді як делінквентні тенденції (64%) відображають готовність до порушення правових норм за певних умов.

Схильність до адиктивної поведінки виявлена у 60% підлітків, що може свідчити про прагнення уникати психологічних труднощів через зміну психічного стану або пошук сильних відчуттів. Ознаки саморуйнівних тенденцій (52%) відображають ризик знецінення власного життя та підвищену потребу в гострих переживаннях, що потребує профілактичної уваги. Загалом значна частина підлітків має психологічні установки та поведінкові тенденції, які можуть сприяти формуванню девіантної та девіантної поведінки.

Результати обстеження підлітків за методикою соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда дали змогу оцінити рівень їх адаптації до довкілля, емоційне благополуччя та особливості самосприйняття (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Результати оцінювання соціально-психологічної
адаптації підлітків, %**

Показник	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень (дезадаптація)
Прийняття себе	26	48	26
Прийняття інших	24	50	26
Емоційний комфорт	22	46	32
Внутрішній локус контролю	28	44	28
Автономність (домінування або залежність)	30	42	28
Схильність уникати проблем	18	40	42
Загальний рівень соціально-психологічної адаптації	26	48	26

Найбільш проблемною зоною виявилася схильність уникати труднощів: 42% підлітків демонструють виражену тенденцію до уникання проблем замість їх конструктивного вирішення, що може сприяти накопиченню труднощів і формуванню дезадаптивних стратегій поведінки. Значна частка осіб переживає емоційний дискомфорт (32%), що проявляється тривожністю, внутрішньою напруженістю або апатичними станами і може знижувати стресостійкість та здатність до саморегуляції. Низькі показники прийняття себе (26%) свідчать про внутрішню невпевненість, самокритику та труднощі формування позитивної «Я-концепції», тоді як недостатнє прийняття інших (26%) може відображати конфліктність або недовіру у міжособистісних взаєминах.

Також виявлено, що 28% підлітків характеризуються зовнішнім локусом контролю, що свідчить про схильність перекладати відповідальність за події життя на зовнішні обставини, що знижує саморегуляцію поведінки. Показники автономності свідчать, що 28% респондентів мають залежну позицію у взаємодії з іншими, що ускладнює прийняття самостійних рішень і формування персональної відповідальності. Загалом лише чверть підлітків демонструє

високий рівень соціально-психологічної адаптації, тоді як майже половина перебуває у зоні нестійкої адаптації, а 26% – у стані дезадаптації.

Результати обстеження підлітків за опитувальником А. Басса– А. Даркі дали змогу визначити рівень агресивності, ворожості та домінантні способи реагування у конфліктних ситуаціях (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Результати оцінювання агресивності підлітків, %

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Фізична агресія	46	34	20
Непряма агресія	30	44	26
Роздратування	24	42	34
Негативізм	28	46	26
Образа	22	48	30
Підозрілість	26	44	30
Вербальна агресія	20	50	30
Почуття провини	18	52	30

Найбільш вираженими виявилися вербальна агресія та роздратування: у 30–34% підлітків їх показники мають високий рівень, що свідчить про схильність до імпульсивного словесного вираження негативних емоцій, конфліктності та труднощів емоційного контролю. Високі показники образи (30%) та підозрілості (30%) вказують на тенденцію до накопичення негативних переживань і формування ворожої інтерпретації соціальної реальності. Негативізм (26%) відображає опозиційність поведінки та протестні реакції щодо соціальних норм і авторитетів, що може ускладнювати процес соціалізації.

Цікаво, що фізична агресія має найнижчі показники високого рівня (20%), що свідчить про відносно рідкісне використання підлітками відкритого насильства, проте середні показники непрямой агресії (44%) вказують на поширеність опосередкованих форм ворожості, таких як сарказм, іронія або емоційні спалахи без чітко визначеного адресата. Високі показники почуття провини (30%) свідчать про збереження моральних обмежень і здатність до переживання відповідальності за власні дії, що може виступати стримувальним чинником агресивної поведінки підлітків.

Результати обстеження підлітків за тестом самоставлення особистості В.Столін – С. Пантелєєва дали змогу оцінити особливості їх Я-концепції, рівень самоповаги, самоприйняття та внутрішньої узгодженості (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Результати оцінювання самоставлення підлітків, %

Шкала	Високі показники	Середні показники	Низькі показники
Відкритість (внутрішня чесність)	24	52	24
Самовпевненість	22	46	32
Самокерівництво	26	44	30
Дзеркальне «Я» (очікуване ставлення інших)	28	42	30
Самоцінність	24	48	28
Самоприйняття	22	46	32
Самоприв'язаність	30	40	30
Внутрішня конфліктність	34	44	22
Самозвинувачення	32	46	22

Значна частина підлітків демонструє знижену самовпевненість (32%) і недостатнє самоприйняття (32%), що свідчить про внутрішню невпевненість, самокритичність і залежність самооцінки від зовнішнього схвалення. Низькі показники самоцінності (28%) відображають сумніви у власній значущості та зниження інтересу до внутрішнього світу, що може сприяти формуванню компенсаторних форм поведінки. Водночас 30% респондентів характеризуються залежністю від думки інших (низькі показники за шкалою «дзеркального Я»), що свідчить про вразливість до соціального тиску та потребу у схваленні.

Підвищений рівень внутрішньої конфліктності (34%) і самозвинувачення (32%) вказує на наявність внутрішніх суперечностей, переживання провини та емоційної напруженості, що може знижувати психологічну стійкість і сприяти дезадаптації. Водночас високі показники самоприв'язаності (30%) свідчать про ригідність «Я-концепції» і небажання змінюватися навіть за наявності труднощів, що може ускладнювати особистісний розвиток. Аналіз факторної структури показує, що лише чверть підлітків має високий рівень самоповаги, тоді як майже половина їх перебуває у зоні нестійкої самооцінки. Знижений рівень аутосимпатії (30%) відображає дефіцит позитивного емоційного

ставлення до себе, тоді як підвищені показники самоприниження (30%) свідчать про схильність до негативного самосприйняття.

Проведене дослідження уможливило виокремлення груп психологічних предикторів повторних правопорушень у підлітків – соціально-психологічних, індивідуально-психологічних, когнітивних, емоційних, ціннісних. Зокрема, групу соціально-психологічних предикторів показано у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

**Соціально-психологічні предиктори повторних
правопорушень у підлітків, %**

Предиктор	Частка підлітків
Негативний вплив однолітків	76
Дефіцит конструктивного дозвілля	72
Сімейна дисфункція	70
Освітня дезадаптація	62
Вживання психоактивних речовин	44

Соціально-психологічні предиктори рецидивної поведінки безпосередньо визначають довкілля підлітка. Найбільш значущим виявився вплив девіантного кола однолітків, який формує групову лояльність до антисоціальних норм. Відсутність структурованого дозвілля створює ризик, коли підліток шукає сильні стимули або соціальне прийняття у девіантних групах. Дисфункційні сімейні взаємини знижують емоційну підтримку й контроль, послаблюють внутрішню нормативність поведінки та підвищують вразливість підлітків до негативного зовнішнього впливу, а дезадаптація посилює відчуження від соціальних ролей.

Групу індивідуально-психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків показано у табл. 2.7.

**Індивідуально-психологічні предиктори повторних
правопорушень у підлітків, %**

Предиктор	Частка підлітків
Особистісно-поведінкові труднощі	74
Недостатність емоційно-вольової саморегуляції	74
Агресія і насильство як спосіб реагування	68
Деліквентна поведінка	64
Аутоагресивні тенденції	52

Як бачимо, група індивідуально-психологічних предикторів відображає психологічні механізми переходу підлітків до девіантної поведінки. Зокрема, імпульсивність та низький самоконтроль ускладнюють прогнозування наслідків дій і підвищують імовірність ситуативних правопорушень, дефіцит емоційно-вольової регуляції знижує здатність стримувати агресивні імпульси, що сприяє деструктивним реакціям у фруструючих ситуаціях, агресивність як стратегія реагування підсилює ризик насильницьких дій, тоді як деліквентність свідчить про готовність порушувати правові норми за сприятливих умов; аутоагресивні тенденції відображають внутрішню дезадаптацію та знецінення власного життя, що може поєднуватися з ризикованою поведінкою.

Групу когнітивних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків показано у табл. 2.8.

Таблиця 2.8

**Когнітивні предиктори повторних правопорушень
у підлітків, %**

Предиктор	Частка підлітків
Нонконформістські установки	72
Антисоціальні установки	68
Зовнішній локус контролю	28
Попередня девіантна поведінка	56

Когнітивно-установчі чинники формують світоглядні та ціннісні основи поведінки підлітка. Зокрема, нонконформістські та антисоціальні установки сприяють виправданню правопорушень і знеціненню соціальних норм, що знижує внутрішні моральні обмеження, зовнішній локус контролю зменшує

відчуття особистої відповідальності, сприяючи перекладанню провини на обставини або інших людей, а попередній досвід правопорушень закріплює криміногенний поведінковий сценарій і підвищує ймовірність повторення деліктів через механізми навчання та соціального підкріплення.

Групу емоційних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків показано у табл. 2.9.

Таблиця 2.9

**Емоційні предиктори повторних правопорушень
у підлітків, %**

Предиктор	Частка підлітків
Уникання проблем	42
Емоційний дискомфорт	32
Соціально-психологічна дезадаптація	26
Реактивна агресивність і ворожість	34

Емоційно-регуляторні та адаптаційні фактори відображають здатність підлітка долати труднощі та підтримувати психологічну рівновагу. Уникання проблем як домінуюча копінг-стратегія сприяє накопиченню труднощів і пошуку швидких деструктивних рішень, емоційний дискомфорт знижує стресостійкість і підсилює реактивність поведінки, соціально-психологічна дезадаптація відображає труднощі інтеграції у соціальне довкілля, а реактивна агресивність і ворожість формують інтерпретацію соціальної реальності як загрозової, підвищуючи конфліктність і ризик насильницьких реакцій.

Групу ціннісних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків показано у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

**Ціннісні предиктори повторних правопорушень
у підлітків, %**

Предиктор	Частка підлітків
Низьке самоприйняття	32
Низька самовпевненість	32
Внутрішня конфліктність і самозвинувачення	34

Особливості самоставлення підлітків визначають внутрішню стабільність та здатність до відповідальної поведінки. Зокрема, низьке самоприйняття й самовпевненість сприяють формуванню компенсаторних форм поведінки, спрямованих на самоствердження через ризиковані або девіантні дії, внутрішня конфліктність і самозвинувачення створюють емоційний фон напруження та провини, що істотно знижує психологічну стійкість і підвищує вразливість до негативного соціального впливу.

Отже, здобуті на підґрунті емпіричного дослідження результати свідчать, що повторні правопорушення у підлітків детермінуються взаємодією соціально-психологічних, індивідуально-поведінкових, когнітивних, емоційних, ціннісних предикторів. Найбільш поширеними серед підлітків є соціальні та поведінкові предиктори, тоді як особистісні та емоційні предиктори формують внутрішню вразливість до криміногенних впливів. Сукупність цих факторів підтверджує необхідність комплексних програм профілактики, що поєднують індивідуальну психологічну допомогу, сімейну підтримку та соціально-педагогічні втручання.

2.3. Система роботи та психологічні рекомендації, спрямовані на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків

Рецидивна делінквентна поведінка неповнолітніх свідчить про порушення процесів соціалізації, дефіцит психологічної підтримки, а також неефективність попередніх профілактичних заходів, що підвищує рівень криміногенних ризиків. У зв'язку з цим постає необхідність обґрунтування системи роботи, спрямованої на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків, яка має поєднувати психологічну діагностику, індивідуальне консультування підлітків, соціально-педагогічний супровід, сімейну підтримку та відновні практики. Комплексний підхід дає змогу врахувати індивідуально-психологічні особливості підлітка, вплив соціального довкілля та наявні ресурси розвитку, сприяючи формуванню самоконтролю, відповідальності та соціально прийнятних моделей поведінки.

Ефективне зниження ризику повторних правопорушень у підлітків потребує системної, багаторівневої та міждисциплінарної роботи, що спирається на принципи підходу «ризик-потреби-відповідність» («Risk-Need-Responsivity», RNR), індивідуалізацію психологічного впливу та інтеграцію ресурсів сім'ї, освітнього докiлля, громади й служб пробації. При цьому профілактична діяльність орієнтується не тільки на зовнішній контроль поведінки підлітків, а передусім на трансформацію психологічних предикторів рецидивної поведінки, розвиток саморегуляції, формування соціальної компетентності, конструювання позитивних життєвих перспектив. Важливо, щоб система втручання враховувала взаємодію індивідуальних і докiллевих чинників, забезпечувала послідовність психологічного супроводу та створювала умови для стійких змін підлітка [45].

Першим структурним компонентом такої системи виступає діагностичний етап, спрямований на оцінку ризиків і криміногенних потреб неповнолітнього. Його метою є виявлення психологічних предикторів рецидивної поведінки та визначення індивідуальних потреб і ресурсів підлітка, що дає змогу планувати диференційоване втручання. На цьому етапі застосовуються стандартизовані інструменти оцінки ризику повторних правопорушень (зокрема YLS/CMI), а також проводиться психодіагностика емоційної саморегуляції, агресивності, самоствавлення, рівня соціально-психологічної адаптації та особливостей когнітивних установок. Важливим є аналіз сімейного функціонування, шкільної інтеграції та соціального оточення підлітка, оскільки саме ці контексти часто виступають детермінантами девіантної поведінки. Особлива увага приділяється виявленню динамічних факторів ризику – імпульсивності, антисоціальних переконань, впливу девіантних однолітків, дефіциту конструктивного дозвілля, які можуть змінюватися під впливом психологічної роботи [9; 10; 15; 21 та ін.].

Індивідуальне психологічне консультування у системі профілактики повторних правопорушень підлітків є важливим інструментом особистісних змін, оскільки саме воно дає змогу безпосередньо впливати на психологічні предиктори рецидивної поведінки, що формуються внаслідок поєднання

індивідуальних особливостей розвитку, негативного соціального досвіду та дефіциту адаптивних стратегій поведінки. На відміну від суто дисциплінарних або адміністративних заходів, індивідуальне консультування спрямоване на глибинне осмислення підлітком власної поведінки, формування внутрішньої відповідальності та розвиток саморегуляції як здатності усвідомлювати, контролювати й конструктивно спрямовувати свої емоції та дії. Його метою є корекція психологічних чинників, що підтримують девіантну поведінку, а також формування особистісних ресурсів підлітків, необхідних для соціальної інтеграції та прийняття нормативних моделей поведінки [7].

Одним із провідних напрямів індивідуального консультування є розвиток самоконтролю та емоційної регуляції, оскільки імпульсивність, труднощі керування гнівом і низька здатність до емоційного самоконтролю належать до найбільш значущих психологічних предикторів повторних правопорушень. У процесі роботи підліток навчається розпізнавати власні емоційні стани, усвідомлювати їх інтенсивність і причини виникнення, а також відрізнити емоцію від поведінкової реакції, що дає змогу зменшити автоматизм агресивних або протестних дій. Застосування технік керування гнівом сприяє розвитку здатності знижувати рівень збудження, використовувати паузу перед реакцією та обирати конструктивні способи реагування у фруструючих ситуаціях [12].

Важливим компонентом консультування є робота з антисоціальними установками підлітків, які часто лежать в основі девіантної поведінки та підтримують її через систему переконань, що виправдовують порушення норм і перекладають відповідальність на зовнішні обставини. У процесі психологічної роботи виявляються когнітивні викривлення, зокрема тенденція сприймати нейтральні дії інших як ворожі, мінімізувати власну провину або виправдовувати агресію як прийнятний спосіб вирішення конфліктів. Поступово підліток навчається критично осмислювати власні переконання, співвідносити їх із соціальними нормами та реальними наслідками поведінки, що сприяє формуванню більш реалістичного та відповідального мислення [20].

Значущим напрямом індивідуального консультування є формування позитивної Я-концепції підлітків, оскільки негативне самоставлення, внутрішня конфліктність і відчуття відчуженості часто виступають психологічним підґрунтям девіантної поведінки. Робота із самооцінкою спрямована на формування адекватного уявлення про власні можливості, подолання почуття неповноцінності та розвиток внутрішньої впевненості, що зменшує потребу у компенсаторних формах поведінки. Формування самоприйняття дає змогу підлітку усвідомлювати власні недоліки без руйнівної самокритики, що сприяє внутрішній стабільності та емоційній рівновазі [2]. Подолання внутрішньої конфліктності передбачає інтеграцію суперечливих аспектів самосприйняття, усвідомлення власних переживань і зниження рівня самозвинувачення, що позитивно впливає на психологічну стійкість підлітків.

Окремий напрям індивідуального консультування підлітків становить розвиток їх соціальних навичок, оскільки дефіцит конструктивної комунікації та невміння вирішувати конфлікти підвищують імовірність агресивної або девіантної поведінки [14]. Навчання конструктивному вирішенню конфліктів дає змогу підлітку опановувати альтернативні способи реагування на суперечності, знижувати рівень ворожості та знаходити компромісні рішення. Формування асертивної поведінки сприяє розвитку здатності відстоювати власні інтереси без агресії або підкорення, що є важливим чинником соціальної адаптації. Підліток набуває досвіду позитивної взаємодії, який поступово переноситься у реальні соціальні ситуації, сприяючи формуванню просоціальної поведінки.

Робота з сім'єю у системі профілактики повторних правопорушень підлітків також посідає важливе місце, оскільки сімейне довкілля виступає первинним контекстом соціалізації, формування поведінкових норм і розвитку емоційної регуляції. Саме характер сімейних взаємин, стиль виховання та рівень емоційної підтримки значною мірою визначають здатність підлітка адаптуватися до соціальних вимог і дотримуватися правових норм [23]. У ситуаціях сімейної дисфункції, конфліктності або емоційної відчуженості підвищується ризик формування девіантної поведінки, оскільки підліток

позбавляється стабільної системи підтримки та моделей конструктивної взаємодії. Тому метою роботи з сім'єю є покращення її функціонування як ключового захисного фактору, здатного зменшити криміногенні ризики та сприяти ресоціалізації підлітка.

Одним із основних напрямів є сімейне консультування, у межах якого психолог створює безпечний простір для відкритого обговорення конфліктів, взаємних очікувань і накопичених образ, що перешкоджають конструктивній взаємодії між членами родини. При цьому виявляються патерни спілкування, неусвідомлені ролі та коаліції, які можуть підтримувати напруження або сприяти поведінковим порушенням підлітка. Важливим результатом цієї роботи є усвідомлення батьками власної ролі у формуванні поведінкових труднощів дитини та готовність до зміни виховних практик [33].

Значну увагу приділяють навчанню батьків конструктивним методам виховання підлітків, оскільки авторитарні, непослідовні або надмірно поблажливі стилі взаємодії можуть сприяти формуванню протестної поведінки, агресії або безвідповідальності. Батьки опановують навички встановлення чітких і послідовних меж, використання позитивного підкріплення, справедливих санкцій та підтримки автономії підлітка. У процесі навчання підкреслюється важливість особистісного прикладу батьків як моделі соціально прийнятної поведінки, оскільки саме через спостереження та ідентифікацію підлітки засвоюють позитивні чи негативні поведінкові стандарти.

Розвиток емоційної підтримки та комунікації у сім'ї є ще одним важливим напрямом роботи, адже дефіцит теплих взаємин і взаємної довіри підвищує ймовірність звернення підлітка до девіантних груп як джерела прийняття. Формування відкритого емоційного діалогу сприяє здатності членів родини виражати почуття без страху осуду, обговорювати труднощі та спільно шукати рішення. Підліток, який відчуває підтримку та прийняття у сім'ї, демонструє вищий рівень психологічної стійкості, краще справляється зі стресом і менше схильний до ризикованої поведінки. Розвиток комунікативної культури у сім'ї охоплює навчання навичкам активного слухання, емпатійного

реагування та конструктивного зворотного зв'язку, що сприяє зниженню напруження та зміцненню емоційних зв'язків підлітків з батьками [41].

Робота з соціальним довкіллям є наступним важливим компонентом профілактики повторних правопорушень у підлітків, оскільки саме соціальне оточення виступає фактором формування поведінкових норм, цінностей і моделей взаємодії. У підлітковому віці потреба у груповій приналежності, соціальному визнанні та підтримці з боку однолітків набуває особливої значущості, що робить молодь вразливою до впливу девіантного довкілля. Якщо найближче соціальне коло підтримує антисоціальні установки або толерує девіантну поведінку, підліток може сприймати такі моделі як нормативні. Відповідно, метою роботи з соціальним довкіллям є зменшення негативного впливу девіантних груп, формування альтернативних просоціальних зв'язків і створення умов для позитивної соціальної ідентифікації.

Одним із важливих напрямів цієї роботи є перенаправлення підлітка до просоціальних груп, які забезпечують досвід конструктивної взаємодії та позитивного соціального визнання. Участь у спортивних командах, творчих гуртках, молодіжних клубах або освітніх проєктах створює можливості для формування нових соціальних ролей, заснованих на співпраці, взаємоповазі та досягненні спільних цілей. Таке включення сприяє заміщенню девіантних поведінкових моделей просоціальними, оскільки підліток починає отримувати позитивне підкріплення за соціально прийнятну поведінку [47].

Залучення підлітків до молодіжних і волонтерських ініціатив також має значний профілактичний потенціал, оскільки участь у соціально корисній діяльності сприяє розвитку відповідальності, емпатії та почуття соціальної значущості. Волонтерська діяльність дає змогу підліткам пережити досвід допомоги іншим, що формує просоціальні цінності та сприяє переорієнтації з деструктивних моделей поведінки на конструктивні. Участь у громадських проєктах допомагає молоді усвідомити власну роль у суспільстві, розвиває громадянську активність і формує позитивну соціальну ідентичність [5].

Організація конструктивного дозвілля та розвиток інтересів підлітків є важливим напрямом системи профілактики повторних правопорушень, оскільки значна частина ризикованої поведінки виникає в умовах неструктурованого вільного часу, який не має змістовного наповнення і не контролюється дорослими. У підлітковому віці потреба у враженнях, соціальному визнанні та самоствердженні поєднується з недостатньою сформованістю саморегуляції, що підвищує вразливість до девіантних форм активності у ситуаціях беззмістовного дозвілля. Саме тому метою організації конструктивного дозвілля є зменшення «вільного часу» шляхом створення можливостей для соціально схвалюваної діяльності, розвитку інтересів і формування позитивних життєвих альтернатив.

Одним із важливих напрямів цієї роботи є залучення підлітків до спорту, творчості та технічних гуртків, що створює умови для фізичного розвитку, емоційної розрядки та формування позитивної самооцінки через досягнення. Спортивна діяльність сприяє розвитку витривалості, самоконтролю та командної взаємодії, що знижує рівень агресивності й імпульсивності та формує навички дотримання правил. Творчі заняття, такі як музика, образотворче мистецтво, театральна діяльність або дизайн, забезпечують можливості самовираження та символічного опрацювання внутрішніх переживань, що особливо важливо для підлітків із підвищеним рівнем емоційної напруженості. Технічні гуртки та STEM-напрями сприяють розвитку пізнавального інтересу, логічного мислення та навичок розв'язання проблем, що підвищує віру у власні можливості [20].

Важливим напрямом профілактичної роботи є залучення підлітків до соціально корисної діяльності, яка формує почуття значущості, відповідальності та приналежності до громади. Участь у громадських ініціативах, екологічних акціях, допомозі людям похилого віку або соціальних проєктах дає змогу підліткам пережити досвід корисності та соціального визнання, що сприяє формуванню просоціальних цінностей. Така діяльність розвиває емпатію, здатність співпрацювати та усвідомлення власного внеску у спільне благо, що протидіє егоцентричним і деструктивним установкам. Крім

того, соціально корисна активність створює можливості для позитивної взаємодії підлітків з однолітками та дорослими, які поділяють соціально значущі цілі, що сприяє формуванню конструктивних соціальних зв'язків [23].

Одним із важливих напрямів профілактики повторних правопорушень у підлітків є підтримка навчальної мотивації, що передбачає створення умов для переживання успіху, підвищення віри у власні можливості та формування позитивного ставлення до навчання. Психологічний супровід спрямований на виявлення причин зниження мотивації, які можуть охоплювати страх невдачі, негативний досвід оцінювання або незначущості навчальної діяльності. Поступово підліток навчається встановлювати реалістичні навчальні цілі, оцінювати власні досягнення та сприймати помилки як елемент процесу [36].

Профорієнтаційна робота виступає важливим чинником формування життєвих перспектив підлітків, оскільки усвідомлення можливостей професійної реалізації сприяє підвищенню мотивації до навчання та дотримання соціальних норм. Ознайомлення з різними професійними сферами, участь у майстер-класах, екскурсіях на підприємства та зустрічах із фахівцями дають змогу підліткам співвіднести власні інтереси та здібності з реальними можливостями ринку праці. Поступове формування професійних інтересів допомагає підлітку усвідомити значення освіти, навичок і соціальної репутації для досягнення життєвих цілей. Важливим аспектом є підтримка підлітка у виборі професійного напрямку, що відповідає його потенціалу, оскільки відчуття перспективи сприяє формуванню довгострокового мислення та відповідальної поведінки.

Моніторинг, супровід і оцінка ефективності становлять завершальний компонент роботи, спрямованої на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків, оскільки саме вони забезпечують стійкість досягнутих позитивних змін і запобігають поверненню до деструктивних моделей поведінки. Навіть після успішного проходження корекційної програми підліток продовжує перебувати під впливом попереднього соціального довкілля, стресових життєвих обставин і вікових кризових процесів, що можуть актуалізувати ризик рецидиву. У зв'язку з цим моніторинг не обмежується формальною перевіркою

результатів, а передбачає систематичне відстеження поведінкових змін, соціальної адаптації та емоційного стану підлітка у реальних життєвих умовах [40].

Одним із важливих напрямів є повторна оцінка ризиків, яка дає змогу визначити динаміку криміногенних факторів і оцінити ефективність проведених втручань. Використання стандартизованих інструментів оцінювання, таких як методики ризику та потреб, психодіагностичні опитувальники й поведінкові спостереження, забезпечує об'єктивність аналізу змін. Порівняння первинних і повторних результатів дає змогу виявити зниження імпульсивності підлітків, агресивності, антисоціальних установок або, навпаки, появу нових ризиків, пов'язаних із несприятливими життєвими обставинами [46].

Важливою складовою такого моніторингу є міжвідомча взаємодія, яка передбачає координацію зусиль школи, соціальних служб, органів пробації, громадських організацій і психологічних служб. Узгоджені дії фахівців дають змогу створити єдине довкілля, у якому підліток отримує послідовні вимоги, підтримку та можливості розвитку. Обмін інформацією між інституціями сприяє ранньому виявленню ризиків, узгодженню профілактичних заходів і запобігає дублюванню або суперечливості втручань. Важливою умовою взаємодії є дотримання принципів конфіденційності, етичності та поваги до прав підлітка, що сприяє збереженню довіри та добровільної участі у програмі супроводу.

У Додатку Г подано узагальнену систему роботи, спрямовану на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків, структуровану за напрямками впливу, формами та методами роботи, психологічними предикторами, на які спрямоване втручання, а також очікуваними результатами. Запропонована система роботи має комплексний характер і спрямована на зміну динамічних психологічних предикторів повторних правопорушень через інтеграцію індивідуального консультування, сімейної підтримки, соціального впливу та розвитку життєвих перспектив. Її ефективність забезпечується поєднанням корекційного впливу, соціальної

підтримки та довготривалого супроводу, що сприяє формуванню стійких просоціальних моделей поведінки підлітків.

Пропонуємо рекомендації для усіх суб'єктів профілактики, спрямовані на зниження ризику повторних правопорушень серед підлітків, що враховують психологічні чинники такого ризику, роль соціального довкілля та значення психосоціальної підтримки. Зокрема, такі поради підліткам:

1. Роби паузу перед рішенням – подумай про наслідки своїх дій.
2. Навчайся керувати емоціями, щоб гнів або образа не визначали твою поведінку.
3. Не піддавайся тиску компанії та вмій сказати «ні» ризикованим пропозиціям.
4. Займай вільний час корисною діяльністю, що допомагає уникати небезпечних ситуацій.
5. Звертайся по допомогу, якщо відчуваєш труднощі або внутрішнє напруження.

Поради батькам підлітків, схильних до повторних правопорушень:

1. Створюйте атмосферу підтримки та довіри, щоб підліток не боявся говорити про проблеми.
2. Використовуйте конструктивні методи виховання, уникаючи насильства та приниження.
3. Цікавтеся колом спілкування та дозволяй дитини, підтримуючи безпечні інтереси.
4. Навчайте відповідальності через приклад, а не тільки через покарання.
5. Звертайтеся до фахівців, якщо помічаєте тривожні зміни у поведінці.

Поради педагогам і шкільним фахівцям, котрі працюють з підлітками, схильними до повторних правопорушень:

1. Формуйте підтримувальне освітнє довкілля, де учень відчуває повагу та безпеку.
2. Розвивайте соціальні та емоційні навички учнів через тренінги й інтерактивні методи.

3. Виявляйте ознаки дезадаптації та співпрацюйте з психологом і батьками.

4. Підтримуйте навчальну мотивацію, допомагаючи підлітку бачити власні перспективи.

5. Запобігайте булінгу та стигматизації, які підвищують ризик девіантної поведінки.

Поради психологам і соціальним педагогам, котрі працюють з підлітками, схильними до повторних правопорушень:

1. Проводьте системну оцінку ризиків і потреб, враховуючи індивідуальні та соціальні чинники.

2. Розвивайте у підлітків навички саморегуляції та контролю імпульсів.

3. Працюйте з антисоціальними переконаннями через когнітивно-поведінкові методи.

4. Залучайте сім'ю до корекційної роботи, посилюючи підтримувальне довкілля.

5. Координуйте міжвідомчу взаємодію, забезпечуючи комплексний супровід.

Поради службам пробації та соціальним службам, котрі працюють з підлітками, схильними до повторних правопорушень:

1. Використовуйте індивідуальні плани супроводу, орієнтовані на криміногенні потреби підлітка.

2. Забезпечуйте наставництво та соціальну підтримку, особливо для підлітків групи ризику.

3. Сприяйте залученню до освіти, праці та соціально корисної діяльності.

4. Контролюйте ризикове довкілля, допомагаючи змінити негативне оточення.

5. Підтримуйте тривалий супровід після завершення програм, щоб закріпити позитивні зміни.

Отже, обґрунтовані рекомендації сприяють індивідуалізації супроводу підлітків, підвищують ефективність консультування, зміцнюють міжвідомчу взаємодію фахівців і створюють умови для їх успішної ресоціалізації.

Реалізація такого комплексного підходу дає змогу перейти від реактивних заходів до системної профілактики, зменшити криміногенні ризики та підтримати позитивний розвиток особистості підлітка як повноправного члена суспільства.

Висновок до розділу 2

1. Для вивчення психологічних предикторів здійснення повторних правопорушень у підлітків використано комплекс методик: YLS/CMI (Youth Level of Service/Case Management Inventory); методика визначення схильності до девіантної поведінки (О. Орел); методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда; методика діагностики агресивної поведінки А. Басса – А. Дарки; опитувальник самостворення (В. Столін, С. Пантелєєв).

2. Доведено, що повторні правопорушення у підлітків зумовлюються поєднанням соціально-психологічних (девіантне оточення, сімейна дисфункція, дефіцит якісного дозвілля), індивідуально-психологічних (імпульсивність, агресивність, слабка саморегуляція), когнітивних (нонконформізм, анти-соціальні переконання, зовнішній локус контролю), емоційних (дискомфорт, ворожість, уникання труднощів) та ціннісних (низьке самоприйняття, внутрішні конфлікти та ін.) предикторів, що сукупно формують їх підвищену криміногенну вразливість і визначають необхідність комплексних профілактичних втручань.

3. Обґрунтовані рекомендації сприяють індивідуалізації психологічного супроводу підлітка, підвищують ефективність консультування, зміцнюють взаємодію фахівців і створюють умови для його успішної ресоціалізації.

ВИСНОВКИ

Проведене у кваліфікаційній роботі теоретичне обґрунтування й емпіричне виявлення предикторів повторних правопорушень у підлітків, визначення можливостей індивідуального психологічного консультування у її профілактиці та корекції дали змогу сформулювати такі висновки.

1. Здійснено теоретичний аналіз психологічних підходів до розуміння делінквентної поведінки у підлітковому віці. Девіантну поведінку визначено як систему вчинків і способів поведінки, які відхиляються від прийнятих у соціумі соціальних, моральних і правових норм та очікувань, порушують усталені правила взаємодії й можуть завдавати шкоди самому суб'єкту, іншим людям або існуючому соціальному порядку. У психологічному вимірі така поведінка особи розглядається не тільки як факт порушення норм, а як результат взаємодії особистісних особливостей, соціального довкілля, процесів соціалізації та життєвих умов, що впливають на формування поведінкових стратегій. Девіантна поведінка може проявлятися в агресивних і насильницьких діях, делінквентних правопорушень, адиктивних практиках, аутоагресивних тенденціях або стійкому ігноруванні соціальних норм, і в підлітковому віці часто виступає індикатором дезадаптації, кризи ідентичності та труднощів особистісного розвитку. Водночас її розглядають як динамічний феномен, що піддається профілактиці та корекції за умов своєчасної психологічної підтримки, сприятливого соціального довкілля та формування конструктивних життєвих орієнтирів.

2. Визначено психологічні предиктори, що відображають складну систему індивідуально-психологічних характеристик, емоційно-вольових особливостей і когнітивних установок, які у взаємодії із соціальним довкіллям формують підвищену схильність до рецидивної поведінки та підвищують імовірність здійснення повторних правопорушень у підлітковому віці. Серед таких предикторів – імпульсивність, агресивність, дефіцит емоційної саморегуляції, низький рівень емпатії, антисоціальні установки, негативне самоставлення та соціально-психологічна дезадаптація, котрі знижують

здатність підлітка до конструктивної взаємодії та дотримання соціальних норм. Додаткову роль відіграють зовнішній локус контролю, фрустраційна нетолерантність, схильність до ризикованої поведінки, когнітивні викривлення та недостатня сформованість навичок вирішення проблем, що обмежують можливості адекватного реагування на труднощі та конфліктні ситуації. Сукупний вплив їх створює підґрунтя для закріплення девіантних моделей поведінки та їх повторюваності, а усвідомлення та діагностика зазначених предикторів дає змогу перейти від реактивного реагування на правопорушення до превентивного підходу, спрямованого на розвиток саморегуляції, відповідальності та соціальної компетентності підлітків.

3. Емпірично досліджено психологічні предиктори здійснення повторних правопорушень у підлітків. За допомогою YLS/CMІ встановлено, що 76% перебувають у зоні ризику через негативний вплив однолітків, 72% – через дефіцит конструктивного дозвілля, 70% – через проблеми сімейних взаємин, 74% – через особистісно-поведінкові труднощі, 68% – через антисоціальні установки, 62% – через дезадаптацію, 56% – через попередній досвід девіантної поведінки та 44% – через вживання психоактивних речовин; загалом 72% підлітків мають середній або високий рівень ризику рецидиву. За методикою схильності до девіантної поведінки (О. Орел) виявлено підвищений ризик порушення норм і правил у 72% підлітків, дефіцит вольового контролю емоцій у 74%, агресивні тенденції у 68%, делінквентні установки у 64%, адиктивні тенденції у 60% та аутоагресивні прояви у 52% респондентів. Дослідження соціально-психологічної адаптації (Роджерс–Даймонд) показало, що 42% підлітків схильні уникати проблем, 32% переживають емоційний дискомфорт, 26% мають низький рівень самоприйняття та загальної адаптації, а 28% характеризуються зовнішнім локусом контролю й залежною позицією у взаємодії. За опитувальником Басса–Даркі встановлено високий рівень роздратування у 34% підлітків, вербальної агресії – у 30%, образливості та підозрілості – також по 30%, негативізму – 26%, непрямой агресії – 26%, тоді як фізична агресія має нижчий рівень (20%), що свідчить про переважання емоційно-реактивних форм агресії. Результати тесту самоставлення засвідчили

знижену самовпевненість і самоприйняття у 32% підлітків, низьку самоцінність у 28%, залежність від думки інших у 30%, підвищену внутрішню конфліктність у 34% та самозвинувачення у 32%, що відображає нестійкість Я-концепції та емоційне напруження. Доведено, що повторні правопорушення у підлітків зумовлюються поєднанням соціально-психологічних (девіантне оточення, сімейна дисфункція, дефіцит якісного дозвілля), індивідуально-психологічних (імпульсивність, агресивність, слабка саморегуляція), когнітивних (нонконформізм, антисоціальні переконання, зовнішній локус контролю), емоційних (дискомфорт, ворожість, уникання труднощів) та ціннісних (низьке самоприйняття, внутрішні конфлікти та ін.) психологічних предикторів, що сукупно формують їх підвищену криміногенну вразливість і визначають необхідність комплексних профілактичних втручань.

4. Розроблено систему роботи та психологічні рекомендації, спрямовані на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків. Показано що така система роботи має базуватися на результатах психологічної діагностики ризиків і потреб, враховувати індивідуально-психологічні особливості підлітка, вплив сім'ї та соціального довкілля і бути спрямованою на розвиток самоконтролю, відповідальності, емоційної регуляції та просоціальних моделей поведінки. Обґрунтовані рекомендації сприяють індивідуалізації психологічного супроводу підлітка, підвищують ефективність консультування, зміцнюють взаємодію фахівців і створюють умови для його успішної ресоціалізації. Реалізація комплексного підходу дає змогу перейти від реактивних заходів до системної профілактики, зменшити криміногенні ризики та підтримати позитивний розвиток особистості підлітка як повноправного члена суспільства.

Перспективами подальшого дослідження є експериментальна апробація розробленої системи роботи та психологічних рекомендацій, спрямовані на зниження ризику повторних правопорушень у підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. А., Сятковський В. А. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. комплекс. Черкаси : ЧНПУ, 2009. 164 с.
2. Андронюк Т.А. Девіантна поведінка підлітків та прийоми психологічного впливу. *Вісник Херсон. держ. пед. ун-ту. Педагогічні науки*. 2008. Вип. 1. С.33-38.
3. Бежан А.Б. Стандарти програми корекції девіантної поведінки підлітків віком 14-18 років, які мають досвід вживання психоактивних речовин. Київ : Україна, 2015. 180 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 88 с.
5. Важковиховуваність : сутність, причини, реабілітація : навч. посіб. / за ред. О. М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
6. Васильківська І. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні: деякі аспекти. *Право України*. 2024. № 1. С. 95-103.
7. Васьківська С.В. Технологія психологічного консультування. Київ : Главник, 2005. 96 с.
8. Вейландс Л. В.-В. Професійний тренінг як засіб підготовки студентів до роботи з підлітками девіантної поведінки. *Науковий вісник. Серія : Психологія*. 2013. №9-10. С. 74-80.
9. Війтенко Н.М. Освіта як засіб профілактики девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник. Серія : Психологія*. 2015. Вип. 34. С. 24-26.
10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. Київ : Освіта, 2016. 188 с.
11. Голіна В., Ємельянов В., Петрюк П. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх. *Право України*. 2015. № 10. С.74-78.
12. Гонів О. Д. Робота вчителя з «важкими підлітками» : навч. посіб. Київ : НПУ, 2018. 240 с.

13. Дахно Р. Девіантна поведінка учнів загальноосвітніх закладів як психолого-педагогічна проблема. *Рідна школа*. 2010. №11. С. 10-13.
14. Дем'янчук О. О. Програма корекції девіантної поведінки підлітків. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти*. Київ ; Житомир, 2017. С. 146-150.
15. Денисов І.Г. Соціальні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у підлітковому віці. *Пост-методика*. 2012. №9. С. 130-133.
16. Ісаєнко Н. Робота з «проблемними підлітками». *Психолог*. 2005. №11. С. 13-14.
17. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : навч.-метод. посіб. Миколаїв, 2010. 240 с.
18. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка : сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. 240 с.
19. Ковальський В. С. Кримінологія. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 354 с.
20. Ковальчук М.А. Девіантна поведінка : профілактика, корекція, реабілітація: посібник. Херсон : Атлайн, 2013. 286 с.
21. Козубовська І. В., Товканець Г. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки : корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей. Ужгород : Патент, 2008. 195 с.
22. Копова О. В. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків в умовах загальноосвітньої школи : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 80 с.
23. Кравченко О.Б. Психологічна програма корекції і розвитку особистості в підлітковому віці. Київ : РВВ КНЕУ, 2008. 80 с.
24. Кузикова С.Б. Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків. Суми : СДПУ, 2009. 128 с.
25. Кучерявенко Л.В. Девіантна поведінка: аналіз наукових підходів до пояснення її сутності і форм прояву в суспільстві. *Нова парадигма*. Вип. 47. Київ : НПУ, 2005. С. 181-187.

26. Кушнар'ов С. Причини та умови розвитку злочинності неповнолітніх. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008. №1. С. 47-53.
27. Ланцова Л.А. Соціологічна теорія девіантного поведіння. *Соціально-політичний журнал*. 2013. №4. С. 14-17.
28. Луценко Ю.А. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою : посіб. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с.
29. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
30. Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного довкілля : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2015. 254 с.
31. Медведєв В. Психосоціальні умови кримінальних дій неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2012. Вип. 5. С. 233-237.
32. Немченко С. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 262 с.
33. Онищенко Н.П. Корекційна робота з дітьми з девіантною поведінкою. *Актуальні проблеми психологічної служби в системі освіти*. Херсон : Персей, 2021. С. 108-111.
34. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні проблеми девіантної поведінки неповнолітніх в сучасних умовах. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 4. С. 90-98.
35. Павленко П. О. Соціально-психологічна робота з дітьми з девіантною поведінкою. Суми : СумДУ, 2007. 185 с.
36. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 367 с.

- 37.Петренко В. О. Девіантна поведінка неповнолітніх : сучасні тенденції. Київ : Логос, 2010. 282 с.
- 38.Пономаренко І.Л. Психологічна характеристика підлітків з девіантною поведінкою.*Практична психологія та соціальна робота*. 2020. №4. С. 1-6.
- 39.Проблеми соціальних девіацій : навч. посіб. / за ред. Є. П. Антоненко. Суми : СумДУ, 2010. 271 с.
- 40.Психологія девіантної поведінки неповнолітніх : причини, умови виникнення, шляхи профілактики / Малькова Т., Федорова В., Семенець Т., Годованець В. Київ : Інститут психології ім. Г. Костюка, 2009. 95 с.
- 41.Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / упоряд. : В.Г. Панок, Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.
- 42.Пульняшенко Н. Чому підлітки скоюють злочини? *Соціальний педагог (Шкільний світ)*. 2008. №4. С. 25-30.
- 43.Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Чернівці : Рута, 2013. 82 с.
- 44.Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. 300 с.
- 45.Толчініна О.І., Саванчук Т.О. Корекція девіантної поведінки підлітків : профілактика правопорушень. Черкаси : Ваш Дім, 2005. 171 с.
- 46.Федорченко Т. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного довкілля : монографія. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2009. 358с.
- 47.Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх : шляхи їх попередження та подолання : Тернопіль : Богдан, 2008. 432 с.
- 48.Четвертак В. М. Злочинність очима підлітків.*Практична психологія та соціальна робота*. 2018. № 2. С. 14-15.

ДОДАТКИ

Додаток А

Сценарії консультативних зустрічей з підлітками, схильними до повторних правопорушень

Зустріч 1

Тема. Встановлення контакту з підлітком та формування мотивації до змін

Мета: формування довірливого контакту, зниження тривожності та опору, підвищення мотивації підлітка до участі у психологічній роботі.

Завдання:

- створення безпечної та прийнятної атмосфери взаємодії;
- пояснення мети консультування та принципів конфіденційності;
- зниження настороженості щодо психологічної допомоги;
- виявлення інтересів, ресурсів та позитивного досвіду підлітка;
- первинна оцінка мотивації до змін.

Методи та техніки: активне слухання, прояви емпатії, інтерв'ювання, техніки формування терапевтичного альянсу, підсилення ресурсів.

Структура зустрічі

1. Вступна частина (10–15 хв.)

- привітання, встановлення психологічно безпечної атмосфери;
- коротке представлення психолога та пояснення його ролі;
- обговорення принципів добровільності, конфіденційності та взаємної поваги;
- зниження напруження через нейтральну розмову.

2. Формування контакту та довіри (15–20 хв.)

- використання відкритих запитань про повсякденне життя, інтереси, захоплення;
- активне слухання, емпатійні відгуки, вербалізація почуттів;
- демонстрація безоцінного ставлення та прийняття особистості;

- підтримка почуття значущості підлітка.

3. Обговорення життєвої ситуації підлітка (15–20 хв.)

- з'ясування актуальних труднощів та переживань;
- обговорення досвіду конфліктів, проблем у школі або сім'ї;
- обережне уточнення обставин девіантної поведінки без осуду;
- виявлення факторів стресу та соціального тиску.

4. Мотиваційне інтерв'ювання (10–15 хв.)

- обговорення того, що підліток хотів би змінити у своєму житті;
- виявлення внутрішніх суперечностей між бажаннями та поведінкою;
- підкреслення особистої відповідальності та можливості вибору;
- формування уявлення про потенційні позитивні зміни.

5. Виявлення ресурсів та сильних сторін (10 хв.)

- визначення здібностей, інтересів, позитивного досвіду;
- акцент на успіхах і ситуаціях подолання труднощів;
- формування почуття компетентності та самоцінності.

6. Підбиття підсумків та завершення (5–10 хв.)

- узагальнення змісту зустрічі;
- підкреслення важливих висловлювань підлітка;
- погодження наступної зустрічі;
- підтримувальне завершення взаємодії.

Очікуваний результат:

- зниження психологічної настороженості;
- формування довіри до психолога;
- підвищення готовності до співпраці;
- первинна мотивація до особистісних змін.

Зустріч 2

Тема. Усвідомлення емоцій та розвиток емоційної саморегуляції підлітків

Мета: розвиток емоційної усвідомленості підлітка та формування базових навичок керування емоційними реакціями як передумови зниження імпульсивної та агресивної поведінки.

Завдання:

- допомогти підлітку розпізнавати та називати власні емоції;
- сформувані розуміння зв'язку між емоціями, думками та поведінкою;
- навчити розпізнавати тілесні сигнали емоційного напруження;
- опанувати базові техніки емоційної саморегуляції;
- зменшити емоційну реактивність у стресових ситуаціях.

Методи та техніки: міні-лекція, вправи з емоційної ідентифікації, дихальні техніки, навички усвідомлення.

Структура зустрічі

1. Актуалізація досвіду (10–15 хв.)

- обговорення подій останнього періоду;
- аналіз ситуацій, що викликали сильні емоції;
- уточнення переживань підлітка у цих ситуаціях.

2. Міні-лекція про емоції (15 хв.)

- пояснення функцій емоцій у житті людини;
- обговорення ролі емоцій у прийнятті рішень;
- розмежування емоцій і поведінкових реакцій.

3. Ідентифікація емоцій (15–20 хв.)

- вправи на розпізнавання емоцій;
- визначення тілесних відчуттів, пов'язаних з емоціями;
- розширення словника емоційних станів.

4. Техніки емоційної саморегуляції (20 хв.)

- навчання діафрагмальному диханню;
- техніка «пауза перед реакцією»;
- вправи на зниження фізіологічного напруження.

5. Домашнє завдання (5 хв.)

- ведення щоденника емоцій;
- спостереження за власними реакціями у конфліктних ситуаціях.

Очікуваний результат:

- підвищення емоційної усвідомленості;
- зниження інтенсивності емоційних спалахів;
- формування початкових навичок саморегуляції.

Зустріч 3**Тема. Розвиток самоконтролю та керування гнівом підлітка**

Мета: зменшення імпульсивності підлітка та формування навичок конструктивного реагування на гнів.

Завдання:

- усвідомити тригери агресії;
- навчитися розрізняти гнів і агресивну поведінку;
- сформувати навички контролю гніву;
- тренувати затримку імпульсивних реакцій;
- опанувати альтернативні способи вираження напруження.

Методи та техніки: когнітивно-поведінкові вправи, моделювання ситуацій, техніки самоконтролю.

Структура зустрічі**1. Аналіз тригерів гніву (15 хв.)**

- визначення ситуацій, що провокують агресію;
- аналіз думок, які передують спалаху гніву.

2. Міні-лекція про гнів (10–15 хв.)

- гнів як природна емоція;
- відмінність між гнівом і насильницькою поведінкою.

3. Техніки керування гнівом (20 хв.)

- техніка «стоп-сигнал»;
- рахунок до десяти;
- фізичне безпечне розрядження напруження.

4. Рольові вправи (15–20 хв.)

- моделювання конфліктних ситуацій;
- відпрацювання альтернативних реакцій.

Очікуваний результат:

- зниження імпульсивності;
- підвищення контролю над агресивними реакціями;
- розвиток альтернативних способів реагування.

Зустріч 4**Тема. Робота з антисоціальними переконаннями підлітків**

Мета: зміна когнітивних викривлень у підлітків та формування відповідального мислення.

Завдання:

- виявити переконання, що виправдовують правопорушення;
- сформулювати відповідальність за власні вчинки;
- розвинути здатність прогнозувати наслідки поведінки;
- сформулювати морально-соціальні орієнтири.

Методи та техніки: когнітивно-поведінкова терапія, дискусійний аналіз, рефлексивні вправи.

Структура зустрічі**1. Виявлення переконань (15–20 хв.)**

- обговорення ставлення до правил і законів;
- аналіз виправдань протиправної поведінки.

2. Робота з когнітивними викривленнями (20 хв.)

- перекладання відповідальності;
- мінімізація шкоди;
- виправдання насильства.

3. Переоцінка переконань (20 хв.)

- аналіз наслідків поведінки;
- розвиток перспективного мислення;
- формування відповідального ставлення.

Очікуваний результат:

- зниження антисоціальних установок;
- формування відповідального мислення;

- розвиток моральної рефлексії.

Зустріч 5

Тема. Формування позитивної «Я-концепції»

Мета: підвищення самоповаги та подолання внутрішньої конфліктності у підлітків.

Завдання:

- розвинути позитивне самосприйняття;
- зменшити самозвинувачення;
- сформувати почуття самоцінності;
- зміцнити особистісну ідентичність.

Методи: ресурсні техніки, рефлексивні вправи, когнітивна перебудова.

Структура зустрічі

1. Аналіз образу «Я» (15 хв.)

- як підліток бачить себе;
- обговорення сильних і слабких сторін.

2. Робота із самооцінкою (20 хв.)

- вправа «мої ресурси»;
- усвідомлення досягнень.

3. Подолання негативного самоствавлення (15–20 хв.)

- робота з внутрішнім критиком;
- формування навичок самопідтримки.

Очікуваний результат:

- підвищення самоцінності;
- зниження внутрішньої конфліктності;
- стабілізація самосприйняття.

Зустріч 6

Тема. Розвиток соціальних навичок підлітків та їх здатності до конструктивної взаємодії

Мета: формування просоціальних моделей поведінки підлітків.

Завдання:

- розвинути навички конструктивного спілкування;
- сформувати асертивність;
- навчити конструктивному вирішенню конфліктів;
- розвинути емпатійне слухання.

Методи: рольові ігри, моделювання ситуацій, тренінгові вправи.

Структура зустрічі

1. Аналіз стилів спілкування (15 хв.)

- агресивний, пасивний, асертивний стилі;
- самооцінка власного стилю.

2. Асертивна поведінка (20 хв.)

- вправи «Я-повідомлення»;
- відстоювання власних кордонів.

3. Конструктивне вирішення конфліктів (20 хв.)

- алгоритм вирішення конфлікту;
- рольові вправи.

Очікуваний результат:

- розвиток конструктивних моделей взаємодії;
- зниження конфліктності;
- підвищення соціальної компетентності.

Зустріч 7

Тема. Вплив соціального довкілля на підлітків та їх протидія груповому тиску

Мета: зменшення негативного впливу девіантного оточення на підлітків.

Завдання:

- усвідомити вплив однолітків на поведінку;
- навчитися протидіяти груповому тиску;
- сформувати навички відмови;
- орієнтуватися на просоціальні групи.

Методи: рольові вправи, ситуаційний аналіз, тренінг відмови.

Структура зустрічі

1. Аналіз соціального оточення (15 хв.)

- визначення впливу друзів;
- позитивні та негативні впливи.

2. Груповий тиск (15–20 хв.)

- розпізнавання тиску;
- обговорення типових ситуацій.

3. Навички відмови (20 хв.)

- вправи відмови без конфлікту;
- формування впевнених відповідей.

Очікуваний результат:

- зниження впливу девіантного довкілля;
- розвиток автономності поведінки;
- формування позитивної групової ідентичності.

Зустріч 8

Тема. Підбиття підсумків та планування майбутнього

Мета: закріплення позитивних змін і формування орієнтації на майбутнє.

Завдання:

- оцінити досягнуті зміни;
- сформувати життєві цілі;
- визначити ресурси підтримки;
- сформувати стратегії подолання труднощів.

Методи: рефлексивні вправи, планування цілей, мотиваційні техніки.

Структура зустрічі

1. Рефлексія змін (15–20 хв.)

- обговорення досягнутих результатів;
- визначення нових навичок.

2. Формування життєвих цілей (20 хв.)

- короткострокові та довгострокові цілі;
- обговорення життєвих перспектив.

3. План підтримки змін (15–20 хв.)

- визначення ресурсів підтримки;
- стратегії подолання труднощів;
- рекомендації щодо подальшого розвитку.

Очікуваний результат:

- усвідомлення позитивних змін;
- формування орієнтації на майбутнє;
- зміцнення відповідальної поведінки.

Додаток Б**Інструкція для психолога щодо проведення індивідуальних
консультативних зустрічей з підлітками групи ризику****1. Загальні принципи роботи****1.1. Принцип безоцінного прийняття**

Психолог повинен демонструвати повагу до особистості підлітка незалежно від його поведінки, уникаючи осуду, моралізаторства та навішування ярликів, оскільки засуджувальна позиція підсилює опір і знижує довіру.

1.2. Принцип психологічної безпеки

Необхідно під час розмови створити атмосферу довіри, конфіденційності та передбачуваності взаємодії, у якій підліток відчуватиме себе захищеним і зможе відкрито висловлювати власні переживання.

1.3. Принцип індивідуалізації

Зміст роботи повинен враховувати індивідуальні особливості підлітка, рівень ризику, мотивацію до змін, когнітивний розвиток і соціальний контекст.

1.4. Принцип розвитку відповідальності

Робота має бути спрямована не тільки на контроль поведінки, а й на формування усвідомлення особистої відповідальності за власні вчинки та їх наслідки.

1.5. Принцип ресурсної орієнтації

Особливу увагу слід приділяти сильним сторонам підлітка, його здібностям, позитивному досвіду та потенціалу розвитку.

2. Підготовка до проведення зустрічей

Рекомендується:

- ознайомитися з соціально-психологічною інформацією про підлітка;

- визначити рівень ризику та ключові психологічні предиктори;
- підготувати структурований план зустрічі;
- забезпечити конфіденційність та комфортне довкілля;
- підготувати матеріали (картки емоцій, схеми, бланки вправ).

Не рекомендується:

- починати роботу без чіткої мети;
- перевантажувати зустріч тестуванням;
- використовувати офіційно-каральний тон спілкування.

3. Встановлення контакту та формування довіри

Рекомендації:

- розпочинайте зустріч із нейтральної розмови;
- пояснюйте мету та правила взаємодії доступною мовою;
- демонструйте щиру зацікавленість особистістю підлітка;
- використовуйте активне слухання та емпатійні реакції;
- підтримуйте відчуття значущості підлітка.

Уникайте:

- формального допиту;
- критики чи моралізування;
- порівняння з іншими.

4. Організація структури консультативної зустрічі

Кожна зустріч повинна охоплювати:

4.1. Вступ (5–10 хв.)

- емоційний контакт;
- актуалізація попереднього досвіду.

4.2. Основна частина (30–40 хв.)

- робота за темою зустрічі;
- вправи та обговорення;
- розвиток навичок.

4.3. Рефлексія (10–15 хв.)

- обговорення переживань;
- усвідомлення нового досвіду.

4.4. Завершення (5 хв.)

- підсумки;
- домашнє завдання;
- позитивне підкріплення.

5. Методи і техніки, рекомендовані до використання

5.1. Техніки формування терапевтичного альянсу

- активне слухання;
- емпатійне відображення;
- вербалізація почуттів.

5.2. Когнітивно-поведінкові методи

- виявлення когнітивних викривлень;
- аналіз наслідків поведінки;
- формування альтернативних переконань.

5.3. Техніки емоційної саморегуляції

- дихальні вправи;
- техніка паузи;
- релаксаційні методи.

5.4. Рольові та поведінкові вправи

- моделювання конфліктних ситуацій;
- тренування навичок відмови;
- розвиток асертивності.

5.5. Ресурсні техніки

- вправи на усвідомлення сильних сторін;
- формування позитивної «Я-концепції».

6. Особливості роботи з підлітками групи ризику

Психологу необхідно враховувати:

- можливу недовіру до дорослих;

- схильність до захисної поведінки;
- низький рівень саморегуляції;
- вплив однолітків;
- досвід соціального відторгнення.

Рекомендується:

- говорити просто і зрозуміло;
- уникати професійного жаргону;
- працювати через приклади з життя;
- підтримувати автономію підлітка.

7. Робота з опором та складною поведінкою

Як діяти при опорі:

- не вступати у конфронтацію;
- визнавати право підлітка на власну думку;
- використовувати мотиваційні запитання;
- підкреслювати вибір і відповідальність.

Як реагувати на агресію:

- зберігати спокій;
- вербалізувати емоції підлітка;
- пропонувати паузу;
- переводити увагу на саморегуляцію.

8. Формування мотивації до змін

Рекомендується:

- досліджувати особисті цілі підлітка;
- підкреслювати зв'язок поведінки з майбутнім;
- підтримувати навіть мінімальні позитивні зміни;
- уникати нав'язування змін.

9. Оцінка прогресу та моніторинг змін

Психолог повинен:

- регулярно обговорювати зміни з підлітком;
- відстежувати розвиток навичок саморегуляції;
- фіксувати позитивні зрушення;
- коригувати програму залежно від результатів.

10. Етичні вимоги до роботи з підлітками

- дотримання конфіденційності;
- повага до гідності підлітка;
- недопущення стигматизації;
- професійна відповідальність;
- взаємодія з іншими службами лише в інтересах дитини.

Загальні рекомендації психологу:

- будьте послідовними та передбачуваними у взаємодії;
- підтримуйте навіть незначні позитивні зміни;
- фокусуйтеся на розвитку навичок, а не на покаранні;
- формуйте відповідальність через усвідомлення наслідків;
- зміцнюйте віру підлітка у власні можливості змін.

Додаток В

**Психологічні рекомендації для підлітків, спрямовані
на зниження ризику повторних правопорушень
та розвиток відповідальної поведінки**

1. Навчайся робити паузу перед дією. Коли виникає сильне бажання щось зробити або відповісти агресивно, зроби коротку паузу, глибоко вдихни і подумай про можливі наслідки своїх дій.

2. Усвідомлюй свої емоції. Навчися розпізнавати, що саме ти відчуваєш – злість, образу, страх чи сором – розуміння емоцій допомагає керувати ними, а не діяти імпульсивно.

3. Контролюй гнів конструктивно. Замість крику чи агресії спробуй відійти, порахувати до десяти, зробити кілька глибоких вдихів або зайнятися фізичною активністю.

4. Думай про наслідки наперед. Перед будь-яким ризикованим рішенням запитай себе: «Що буде далі?» і «Чи не нашкодить це мені або іншим?».

5. Бери відповідальність за свої вчинки. Уміння визнавати помилки і виправляти їх – ознака сили, і воно допомагає здобути повагу інших.

6. Не піддавайся тиску компанії. Навчися говорити «ні», навіть якщо друзі переконують тебе зробити щось небезпечне або незаконне.

7. Обирай друзів, які підтримують позитивні рішення. Люди поруч сильно впливають на поведінку, тому варто спілкуватися з тими, хто не підштовхує до ризикованих вчинків.

8. Шукай здорові способи зняти напруження. Спорт, музика, малювання, прогулянки чи розмова з другом допомагають зменшити стрес без шкоди для себе та інших.

9. Розвивай самоповагу. Пам'ятай, що ти маєш цінність як особистість, а твої рішення повинні відображати повагу до себе.

10. Не накопичуй образи. Краще обговорювати проблеми спокійно, ніж тримати їх у собі, адже накопичений гнів часто призводить до конфліктів.

11. Вчися вирішувати конфлікти мирно. Спробуй вислухати іншу сторону, пояснити свою позицію та знайти компроміс замість боротьби.

12. Плануй своє майбутнє. Чітке бачення того, ким ти хочеш стати і чого досягти, допомагає приймати рішення, що не руйнують твої перспективи.

13. Проси допомоги, коли важко. Звернення до психолога, вчителя або довіреної дорослої людини – правильний крок, а не ознака слабкості.

14. Навчайся керувати своїм вільним часом. Зайнятість корисними справами зменшує ризик потрапити у небезпечні ситуації.

15. Пам'ятай, що зміни можливі. Минулі помилки не визначають твоє майбутнє – ти завжди можеш зробити інший вибір і побудувати новий шлях.

Додаток Г

**Система роботи, спрямована на зниження ризику
повторних правопорушень у підлітків**

Напрямок роботи	Тематика / зміст впливу	Форми, методи та засоби	Психологічні предиктори, на які спрямовано вплив	Очікуваний результат
Діагностика схильності підлітків до ризику	Оцінка ризиків, криміногенних потреб і ресурсів	Засоби психологічної діагностики; інтерв'ю; спостереження; аналіз сімейного та шкільного контексту	невизначені ризики, приховані фактори рецидиву	індивідуальний профіль ризиків і ресурсів; основа для планування втручання
Індивідуальне психологічне консультування підлітків	Розвиток саморегуляції, зміна антисоціального мислення, формування позитивної «Я-концепції»	когнітивно-поведінкова терапія; тренування емоційної регуляції; техніки керування гнівом; рефлексивні вправи; міні-лекції	імпульсивність, агресивність, антисоціальні установки, внутрішні конфлікти, низьке самоприйняття	зниження агресивності та імпульсивності; розвиток відповідальності; формування позитивної ідентичності
Робота із сім'єю підлітка	Покращення сімейного функціонування та виховних стратегій	сімейне консультування; тренінги компетентності; медіація конфліктів; міні-лекція для батьків	сімейна дисфункція, конфліктність, дефіцит емоційної підтримки	підтримувальне сімейне довкілля; підвищення батьківської ефективності
Робота із соціальним довкіллям підлітків	Зменшення негативного впливу девіантного мікродовкілля	наставництво; залучення до молодіжних центрів; соціально-педагогічний супровід; групи розвитку	девіантний вплив однолітків, груповий тиск, потреба у соціальному прийнятті	формування позитивної групової ідентичності; зниження впливу девіантних груп
Розвиток соціальних навичок	Конструктивна взаємодія та вирішення	тренінги соціальних навичок; рольові	конфліктність, агресивні способи	формування навичок ненасильницької

підлітків	конфліктів	ігри; навчання асертивності; розвиток емпатії	реагування, низька комунікативна компетентність	взаємодії
Організація дозвілля підлітків	Формування позитивних інтересів та життєвих альтернатив	спортивні секції; творчі гуртки; технічні студії; волонтерство; соціальні проекти	«вільний час ризику», нудьга, пошук гострих відчуттів	позитивна зайнятість; зниження ризикової поведінки
Освітня підтримка та профорієнтація підлітків	Подолання навчальної дезадаптації та формування життєвих перспектив	індивідуальні освітні маршрути; тьюторинг; профорієнтаційні консультації; кар'єрні тренінги	освітня дезадаптація, низька мотивація, відсутність життєвих цілей	формування орієнтації на майбутнє; підвищення навчальної мотивації
Профілактика адиктивної поведінки підлітків	Формування здорових стратегій подолання стресу	Просвітницька робота; тренінги стресостійкості; альтернативні способи релаксації; групи підтримки	адиктивні тенденції, уникання реальності	розвиток адаптивних копінг-стратегій
Моніторинг та після-програмний супровід підлітків	Підтримка стабільності позитивних змін	повторна оцінка ризиків; регулярні зустрічі; наставництво; міжвідомча взаємодія	ризик рецидиву, повернення до девіантного довкілля	стабілізація поведінки; зниження ймовірності повторних правопорушень